

naša
kuća

ISSN 1331 - 5439

PROOBJEKTA

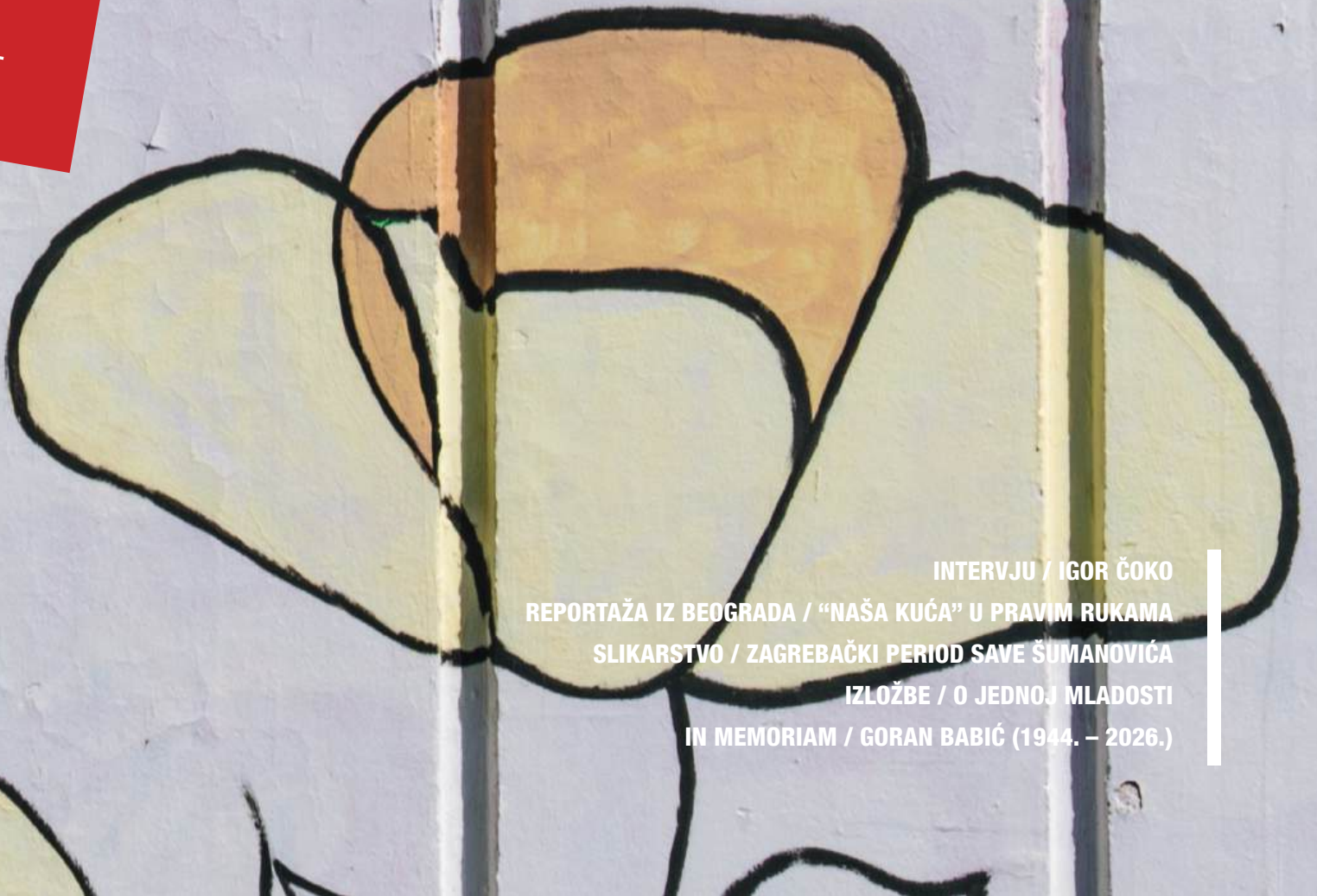
192

MAJ 2026

5

naša
kuća

4

INTERVJU / IGOR ČOKO
REPORTAŽA IZ BEOGRADA / "NAŠA KUĆA" U PRAVIM RUKAMA
SLIKARSTVO / ZAGREBAČKI PERIOD SAVE ŠUMANoviĆA
IZLOŽBE / O JEDNOJ MLADOSTI
IN MEMORIAM / GORAN BABIĆ (1944. – 2026.)

Fotografija: Jadran Boban / Trnjanski kresovi / Zagreb, 9. 5. 2026.

просвјета

НОВИНЕ ЗА КУЛТУРУ

ISSN 1331-5439

ИЗДАВАЧ:

Српско културно друштво ПРОСВЈЕТА
www.skd-prosvjeta.hr, www.casopis.skd-prosvjeta.hr

ГЛАВНА УРЕДНИЦА:

Сања Шакић

ИЗВРШНИ УРЕДНИК:

Горан Борковић

ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИЈЕ:

Барбара Бласин, Невена Бојчић, Горан Борковић,
Сања Шакић, Чедомир Вишњић, Никола Вукобратовић

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА:

Марија Бошњак

ГРАФИЧКА УРЕДНИЦА:

Барбара Бласин

НА НАСЛОВНОЈ СТРАНИЦИ: Фотографија:
Марко Павловић / репортажа "Наша кућа", Београд

ШТАМПА: Kerschoffset

АДРЕСА РЕДАКЦИЈЕ: Бериславићева 10, 10 000 Загреб
+385 1 4872 480
casopis.prosvjeta@skd-prosvjeta.hr

Убијежен у Министарству културе Републике Хрватске под бројем
644. Часопис је суфинансиран од Савјета за националне мањине
Владе Републике Хрватске. Излази у тиражи од 700 примјерака.

мај | 2026

- 04** **OD DANA ŽENA
DO DANA POBJEDE**
Nenad Jovanović
HRONIKA
- 10** **BIO SAM UBIJEĐEN DA SAM PANKER,
A ISPAO SAM SRBIN**
Goran Borković
INTERVJU / IGOR ČOKO
- 15** **„NAŠA KUĆA“
U PRAVIM RUKAMA**
Anja Kožul
REPORTAŽA
- 20** **DOBRO JE BITI PATRIJARHALAN
NA ŽENSKOJ GRBAČI**
Martina Glumac
ESEJ / DVADESET GODINA OD ODLASKA DIVNE ZEČEVIĆ
- 23** **SAVIN ZAGREB**
Nevena Petrić
SLIKARSTVO / SAVA ŠUMANOVIĆ
- 26** **HEROJI NAŠEG DOBA**
Branimira Lazarin
IZLOŽBE / O JEDNOJ MLADOSTI
- 29** **UKAZ JASENOVOG PRUTA**
Sonja Leboš
IZLOŽBE / ESCHENSTOCK / JASENOV PRUT
- 32** **POŠTUJ GREŠKU SVOJU
KAO SKRIVENU NAMERU**
Željko Luketić
IZLOŽBE / INTERAKTIVNA INSTALACIJA
„SUBAsoba / REX ILUSIVII“
- 36** **ZATOČENICI ISTIH DVOJBI**
IGOR RUŽIĆ
KAZALIŠTE / POŽARI, TRILOGIJA O AGAMEMNONU 2.0
- 39** **VELIKI GRADAC**
Igor Mrkalj
HISTORIJA / KRONIKA NESTAJANJA
JEDNOG BANIJSKOG SELA (1)
- 43** **SAV TAJ NAPREDAK**
Saša Savanović
ESEJ
- 46** **KNJIŽEVNOST – TEHNOLOGIJA
DVORSKE LUDE**
Danilo Lučić
ESEJ
- 50** **ZAOSTAVŠTINA ZA BUDUĆNOST**
Marjan Čakarević
KNJIGE / SUDIJA DIMITRIJEVIĆ / GOSPOĐICA B.
- 53** **DRUGAČIJI SVIJET JE MOGUĆ?**
Miloš Đurđević
KNJIGE / ERITREJA – UJEDINJENI
U RAZLIČITOSTI I SOLIDARNOSTI
- 56** **STVARNOST U FIKCIJI**
Dunja Ilić
KNJIGE / REPUBLIKA NAPUŠTENIH PASA
- 58** **ARHIMED SA SIRAKUZE**
Enes Halilović
POEZIJA
- 62** **GORAN, MEĐU NAMA**
Čedomir Višnjic
IN MEMORIAM,
GORAN BABIĆ (1944. – 2026.)
- 64** **PANOPTIKUM**
Goran Borković

ОД ДАНА ЖЕНА ДО ДАНА ПОБЈЕДЕ

Ненад Јовановић

МОРАВАЧКА ЈЕСЕН У РИЈЕЦИ – У свечаној сали Генералног конзулата Републике Србије у Ријеци, уз подршку СНВ-а, Уреда за људска права и права националних мањина РХ те ВСНМ-а Приморско-горанске жупаније 19. марта отворена је изложба *Моравачка јесен* поводом 30 година сликарске колоније подообора Моравице.

Заједнички су је отворили Ивана Стојиљковић, генерална конзулица Републике Србије у Ријеци, Зоран Станковић, председник жупанијског ВСНМ-а те Новица Вучинић, председник подообора СКД-а „Просвјета“ у Моравицама и водитељ Ликовне колоније. „Изложба је још једном потврдила значај ове колоније као важног мјеста сусрета умјетности, културе и заједништва“, оцијенио је Вучинић. Изложба говори о три деценије рада колоније која је настала непосредно након рата, у октобру 1995., на иницијативу сликара Ђорђа Петровића (1933. – 2015.).

КОРДУНАШКИ ПОДОДБОРИ – Крајем марта одржане су редовне годишње скупштине подообора СКД-а „Просвјета“ у Карловцу и Крњаку, Војнићу и Вргинмосту. На сједници скупштине чланови карловачког подообора једногласно су усвојили извјештаје за

прошлу годину, као и план рада за ову. Председник подообора Милан Лапчић нагласио је врло добру сарадњу с градском и жупанијском организацијом антифашиста, *Новостима*, ВИДА ТВ-ом и досадашњим генералним секретаром Слободаном Живковићем. Похвалио је рад секција које дјелују унутар подообора – Информативно-књижевне, Етно и Ликовне секције који су лани судјеловали на преко 30 манифестација, на ликовним колонијама настао је већи број слика које су обогатиле фондус, а организоване су промоције књига и трибине с истакнутим стручњацима и новинарима. Међутим, велики проблем представља недостатак млађих који би требали наставити рад.

Извјештаји о раду усвојени су и на скупштинама подообора у Крњаку, Војнићу и Вргинмосту на којима је у име Главног одбора СКД-а „Просвјета“ присуствовао Дејан Михајловић. Што се тиче Крњака, фолклорна секција дјеловала је кроз млађу предшколску и бројнију старију групу основношколаца, док женска пјевачка група броји осам чланица. Лани су фолклораши забиљежили 16 наступа широм Хрватске, а у плану су нови на Кордуну, Банији, Лици, Приморју, у Федерацији БиХ, Републици Српској те у Србији.

КАДРОВСКЕ ПРОМЈЕНЕ У СКД-У „ПРОСВЈЕТА“ – Сједница Главне скупштине СКД-а „Просвјета“, одржана 28. марта у СКЦ-у у Загребу, осим у знаку усвајања извјештаја и планова, прошла је и у знаку кадровских промјена. Нови генерални секретар „Просвјете“ је Александар Илинчић, досадашњи директор издавачког подuzeћа Просвјета д.о.о., док досадашњи генерални секретар „Просвјете“ Слободан Живковић одлази на његово мјесто. Умјесто Душка Љуштине нови од тројице потпредседника је Дејан Михајловић, једногласно су одлучили делегати Скупштине. Александар Илинчић, доктор наука, био је на челу издавачког подuzeћа Просвјета д.о.о. и у Извршном одбору СДФ-а. Дејан Михајловић иза себе има богат рад на терену у српској заједници, јер је члан ВСНМ-а Карловачке жупаније и Главног одбора СКД-а те председник координације подообора за Кордун и Горски котар. Председник Просвјете Никола Вукобратовић истакнуо је узлазне трендове везане уз Друштво које је лани имало 2073 члана, десет посто више него годину раније.

„Уз њих, ту је и око 700 малољетних чланова који такођер активно учествују у раду СКД-а кроз 59 пододбора. У оквиру Друштва дјелује и Ансамбл народних игара, који је лани имао 20 наступа и двије опширне едукације. Друштво издаје четири часописа: *Бијелу пчелу*, *Просвјету*, *Љетопис* и *Артефакте*. У Централној библиотеци Срба у Хрватској, осим редовних библиотекарских активности, одржана су три програма и двије изложбе, док је лани у Српском културном центру организирано 28 догађаја, од изложби до трибина и конференција у организацији 'Просвјете' или других партнерских организација. Издано је седам књига, а одржана је и регионална школа мањинских права. У склопу образовних активности одржане су љетна и зимска школа, као и стручни скупови за наставнике. Велик број активности одржава се у пододборима који имају музичке и плесне секције с укупно више од 3000 извођача“, објаснио је Вукобратовић.

РАДИОНИЦЕ ЗА ДЈЕЦУ У ИСТРИ – Пулски и перојски малишани имали су 28. марта прилику научити нове ликовне технике и побудити машту у оквиру двије дјечје радионице одржане уочи највећег кршћанског благдана Ускрса. На радионици у Пули млађа су дјеца украшавала картонска јаја, док су у Пероју упознала декупаж

(*decoupage*) – салветну технику. Радионице је водила ликовна умјетница и педагогиња Леана Алић, а придружило им се тридесетак дјеце у пратњи родитеља. Радионицу у Пули организирао је тамошњи пододбор СКД-а „Просвјета“, а у Пероју Програм ПЛУС Српског народног вијећа. Организацију су подржали и Српски културни центар у Истри и Вијеће српске националне мањине Водњан. Председница пулског пододбора „Просвјете“ Милена Јоксимовић истакнула је да је посебно весели што су се у радионицу укључили и родитељи. Најуспјелији дјечји радови изложени су на свечаности поводом православног Ускрса одржаној 4. априла у Водњану.

ВИКЕНД ДЈЕЧЈЕ РАДОСТИ – Посљедњег мартовског викенда у Негославцима је одржана манифестација „Дечја радост“ посвећена најмлађима. Карактеризирале су је дјечје фолклорне кореографије, музика и pjesма, а окупила је велики број посетилаца који су са одушевљењем пратили наступе и уживали у програму осмишљеном с циљем да дјеца кроз сценски наступ пружи прилику за изражавање те грађење самопоуздања и љубави према традицији. Поред домаћина, публици су се представили и виолинисткиња Николина Планинац, гитариста Петар Ркман као и бројна културно-умјетничка друштва – СКУД Бранко Радичевић из Даља, ВСПД Јавор са дјечјом групом Јаворчићи, чланови боровског пододбора „Просвјете“ те КУД Слога из Вуковара показали су умеће у интерпретацији народног наслеђа.

МОЈА ЋИРИЛИЦА – МОЈЕ ПИСМО – Посљедњег дана марта завршено је провођење пројекта „Моја ћирилица – моје писмо – српски пишем и говорим“ чији је циљ био да се дјеца, ученицима и младима омогући очување језичног, културног и националног идентитета уз квалитетну интеграцију у друштво. „СКД 'Просвјета' континуирано брине о одгоју и образовању на српском језику и ћириличном писму за припаднике српске заједнице у Хрватској. Првенствено се брига односи на учење материњег српског језика и културе, односно модел Ц који се подучава у основним и средњим школама. Овим пројектом дјеца је омогућено да на располагању имају још један вид учења српског језика и ћирилице“, казао је Мирко Марковић, извршни секретар за образовање у „Просвјети“.

Смотра ћачког стваралаштва и презентација ученичких радова одржане су током друге половине 2025. и почетком 2026. на више локација због географске распоређености школа у којима ученици уче српски језик и културу. Смотра није имала такмичарски карактер, а право учешћа имали су предшколци, ученици основних и средњих школа, али и други млади припадници српске заједнице. Радионице и завршне манифестације одржане су у Доњем Лапцу, Глини, Загребу, Окучанима, Осиеку и Белом Манастиру. За свој рад на конкурс ученичког стваралаштва полазници су награђени посебним пригодним поклонима. Програм је суфинанцирало Министарство

спољних послова Републике Србије, односно Управа за сарадњу с дијаспором и Србима у региону.

ИЗЛОЖБА ГОРДАНЕ МАКСИМОВИЋ – У просторијама Централне библиотеке „Просвјете“ у Загребу задње мартовске вечери отворена је прва самостална изложба Гордане Максимовић, чланице ликовне секције загребачког пододбора СКД-а „Просвјета“. О раду ауторице присутнима је говорила водитељица ликовне секције Лана Ковачевић. Ово је прва у низу самосталних изложби чланова и чланица ликовне секције које ће се убудуће организирати барем два пута годишње. Атмосфери отворења и значају изложбе значајно је допринио ЗбогХор чија је Гордана чланица преко десетљећа.

У ЗАГРЕБУ СВЕ ВИШЕ ЧЛАНОВА – Иако се загребачки пододбор СКД-а „Просвјета“ крајем прошле године суочавао с политичким притисцима, активности нису прекинуте, а број чланова секција

и учесника догађања је порастао, рекла је предсједница Анета Владимиров на скупштини одржаној 1. априла у СКЦ-у. Водитељи секција представили су рад својих секција, а било је ријечи и о плановима за ову годину. ЗбогХор је лани имао 20 чланова и остварио 11 наступа, фолклораши сениори имају 15 чланова, млади фолклораши 16, а нову дјечју секцију чини 15-оро дјеце старости од двије до 13 година. Ликовну секцију чини 17 чланица и чланова, од чега четворо дјеце. Мушка сениорска пјевачка секција с 12 чланова имала је седам наступа. Планира се набавка ношњи западне Славоније, а оснива се драмска секција.

Присутнима се представио и нови генерални секретар СКД-а Александар Илинчић. Том приликом водитељицама секција подијељене су књиге с првих сто бројева *Наде*, гласила СДФ-а, као и захвалнице с пригодним поклонима које су због великог учешћа у активностима пододбора добили Никола Остојчић, Мирослав Медаковић, Спасоје Ђукановић, Јелена Мрвош и Саво Ђурђевић као један од најдуговјечнијих чланова и покретача програма.

БЕНКОВЧАНИ НА ИЛИЦИ – У оквиру два концерта „Корацима традиције до превенције“, пододбор „Просвјете“ из Бенковца наступио је 4. априла у Дому културе Илица. Кроз двије концертне вечери у организацији Удружења за очување традиције и развој културно-умјетничког стваралаштва „Башлија“ наступило је преко 300 играча из Аустрије, Србије, Хрватске, Сјеверне Македоније, Црне Горе те БиХ. Циљ пројекта је био скренути пажњу дјечи и младима о значају борбе против насиља и вриједностима ненасилног и здравог друштва, те успоставити и ојачати међународну сарадњу БиХ и других земаља кроз културни дијалог, промовирати традицију и локалну заједницу, као и ширити пријатељство.

ДОНАЦИЈА КЊИГА ОСЈЕЧКОМ СКЦ-У – Генерални конзул конзулата Србије у Вуковару Владимир Марјановић уручио је уочи

Васкрса Српском културном центру у Осијеку донацију од сто књига из Народне библиотеке Србије. На тај начин осјечки СКЦ обogaћен је новим насловима чиме је настављен континуитет подршке институцијама српске заједнице у Хрватској. Прије те донације, књиге је добила и библиотека „Захарије Орфелин“ у Вуковару.

О СВАДБЕНИМ ОБИЧАЈИМА У БОРОВУ – Изложба *Свадба и сватовски пешкири* која је током свог одржавања привукла пажњу посетилаца у библиотеци боровског пододбора „Просвјете“, затворена је интерактивним предавањем професора историје Вељка Максића, названим „Сватовски обичаји Срба у западном Срему“. „Сватовски обичаји су веома занимљиви. Свадба је догађај који се не тиче само породица младе и младожење. То је догађај значајан за читаво село“, рекао је предавач, истичући да су сватовски обичаји панонског простора, на подручју Срема, Славоније, али и Војводине слични, али да постоје и одређене специфичности.

МАТЕРИЊИ ВОСАК ДАНИЈЕЛЕ КВЕСИЋ – Књига поезије *Материњи восак* Данијеле Квесић Стојанац представљена је 11. априла у књижници Дубрава, дан након рођендана пјесникиње Весне Парун. Најавом да је ријеч о поезији израсло из искуства жена тежакиња, из биоковског камена и генерацијског памћења, отвара се симболичко поље пјесникиње Квесић Стојанац, речено је на представљању у којем су учествовале Ребека Микуландра и уредница књиге Анета Владимиров из СНВ-а.

СВЈЕТСКИ ДАН УМЈЕТНОСТИ У БЈЕЛОВАРУ – Новоуређени простор бјеловарског Српског културног центра „Павле Соларић“ поновно је постао мјесто друштвеног окупљања и културног рада српске заједнице. Овога пута захваљујући активизму српских вијећница у Центру је организирана активност посвећена Свјетском дану умјетности која је свим учесницама дала прилику да покажу своје умјетничку креативност и таленте кроз сликање. „У организацији СКД-а ‘Просвјета’, пододбор Бјеловар, обиљежили смо Свјетски дан умјетности 15. април. Идеја за ово дружење родила се након већ традиционалне прославе 8. марта, тако да смо ову радионицу посветили – женама“, истакнуле су.

МОНОГРАФИЈА О МИРОГОЈУ – Монографија *Мирогај – Повијест и баштина мултиконфесионалне некрополе Загреба* аутора Драгана Дамјановића, представљена је 17. априла у Новинарском дому. Промоција књиге, заједничког издања СНВ-а и Артресор накладе,

одржана је на стоту годишњицу смрти Хермана Болеа, пројектанта Мирогаја као и на 150. годишњицу отворања посљедњег почивалишта за бројне становнике Загреба. Опсежна монографија приказује повијест изградње Мирогаја с нагласком на његов архитектонски оквир, аркаде и павиљон, уз компаративне примјере стилског рјешења из сличних комплекса на подручју јужне и средње Европе. Књига је опремљена с више стотина архивских и сувремених фотографија, илустрација и нацрта. „Монографије можда не би ни било да није било потреса 2020. који је додатно угрозио Мирогај. Пуно тога је изгубљено“, рекао је Дамјановић и упозорио на угроженост жидовског дијела гробља на којем је сада тек три посто оригиналних споменика и натписа. Директор Градских гробља Игор Рађеновић рекао је да се на Мирогају више не продају гробне парцеле како би се комплекс максимално сачувао у оригиналном облику.

„ПРОЛЕЋНА ЧАРОЛИЈА“ У БОРОВУ – У организацији боровског пододбора СКД-а „Просвјета“ 18. априла одржана је манифестација „Пролећна чаролија“, која је и ове године окупила велики број малишана и љубитеља хорског пјевања. Осим домаћина, Дечјег хора „Сањалице“, који дјелује у оквиру пододбора, наступили су и Дечји хор „Шарени вокали“ из Сомбора, Млађа певачка група Вокално-инструменталног етно ансамбла „Ђурђевак“ из Боботе, Дечји хор „Јаворчићи“ и плесна група „Венера“ из Вуковара. Ова јединствена манифестација посвећена је управо дјец и хорском изражавању, пружајући им прилику да кроз пјесму развијају креативност, самопоуздање и љубав према музици. Програм се реализује као дио пројекта „Мало Борово – велико дјечје царство“.

ВРИЈЕДАН ЛУБИЛЕЈ У ОСИЈЕКУ – У Српском културном центру у Осијеку 18. априла одржан је свечани програм обиљежавања 70 година књижевног рада Миленка Васиљевића Чике. Након обраћања председника пододбора „Просвјете“ Зденка Чикаре, Дејана Оцић представила је богату биографију Миленка Васиљевића Чике чије су стихове читали његови унуци Тина Матоковић, Никола Матоковић, Јована Јакшић и Тамара Лазаревић. У програму су судјеловали чланови фолклорне групе пододбора из Слатине који су извели два сплета народних кола и пјесама из западне Славоније. Читање пјесама је пратњом на гитари попутно Милан Клиба. Своју, недавно објављену 12. књигу, обитељску биографију *Трагови живота* Чико је на крају програма, подијелио свим присутнима.

ВУЧЈА ГОЗБА У МИРНОЈ ДОЛИНИ – Овогодишње, 22. по реду издање Међународног фестивала документарног филма ЗагребДокс,

одржано од 19. до 26. априла уз пројекције укупно 112 филмова и бројне попутне програме, судећи по наградама показало је квалитету иранске документаристике, а прошло је и у знаку учешћа српских организација и новинара у појединим филмовима. Међу филмовима који су добили признања је и *Мирна долина* Себастијана Боровчака, чија је протагониста новинарка *Новости* Тамара Опачић која у филму тражи нестали мигранта. У регионалној конкуренцији приказан је и филм *Вучја гозда* Јадрана Бобана за који је сценариј написао новинар *Новости* Драган Грозданић, а који је као и *Мирна долина* остварен у сарадњи са СНВ-ом.

ПРЕДАВАЊЕ ЋОРЂА РАНДЕЉА – У дворани Средишње библиотеке Срба у Хрватској 20. априла одржана је књижевна вечер на којој је новинар, уредник и публицист Ћорђе Рандељ представио три књиге *Откриће Библије*, *Патријарх Павле*, *светац којег смо познавали* и своју аутобиографију *Патетична симфонија детињства*. О ауторовом лику и дјелу говорила је Неда Мимица – Дукић, професор емеритус Универзитета у Новом Саду, истичући да је Рандељ био новинар и уредник књижевних издања у новосадском *Дневнику*, као и уредник културе на новосадској РТВ Војводина, писао је за *Независне новине*, организовао је Новосадски књижевни фестивал, а девет година био је на челу новосадског Српског народног позоришта. Написао је 25 књига разних жанрова, појаснила је. Рандељ је говорио о свом новинарском боравку на Косову гдје се дружио с тадашњим епископом рашко-призренским, а потоњим патријархом Павлом.

ДВА ВЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ – Два вијека Матице српске, основане 1826. у Пешти, као најстарије српске културне институције, свечано су обиљежени на подручју Вуковарско-сремске и Осјечко-барањске жупаније, у срединама гдје је значајан број припадника српске заједнице. Низом програма који су окупили представнике културног, црквеног и јавног живота, организатори су указали на значај Матице кроз историју у књижевном, језичком и научном смислу. Обиљежавање јубилеја почело је у Трпињи, родном мјесту Јосифа Миловука, једног од оснивача. У цркви Вазнесења Господњег служен је помен, а председник Матице српске Милан Станић истакао је значај историјског наслијеђа и континуитета идеје. У оквиру програма у Трпињи одржане су и креативне радионице за дјецу.

Централна манифестација одржана је у Српском дому у Вуковару. Директор Дома Небојша Видовић указао је на нераскидиву везу српских институција, удружења и установа с Матицом.

У оквиру академије наступио је хор Јавор, а представљена је и књига *Завети Матице српске* Ивана Негришорца. У склопу академије постављена је изложба *Уздарје пчелињем јату – задужбинари Матице српске*, ауторке Јелене Веселинов.

Након Вуковара, обиљежавање јубилеја Матице српске настављено је у свечаном академијом у Белом Манастиру на којој је о историјском развоју и мисији Матице српске говорио њен генерални секретар др Милан Мицић. Научници Драган Тубић, Јелена Веселинов и Александра Новаков својим су излагањима осветлили кључне личности и тренутке који су обликовали рад ове установе кроз првих 200 година постојања. Наступили су pjesник Ћорђе Нешић, најмлађи чланови Фолклорног ансамбла Чувари традиције барањских Срба те СКУД Јован Лазич, а одржане су едукативне радионице за дјецу и ученике.

Обиљежавање је завршено 23. априла програмом у Српском културном центру у Осијеку гдје је представљен *Српски биографски речник*.

О ЗАГРЕБАЧКОЈ ФАЗИ САВЕ ШУМАНОВИЋА – Свјетски дан књиге, 23. априла, Централна библиотека Срба у Хрватској у Загребу обиљежила је предавањем поводом 130. годишњице рођења Саве Шумановића, једног од најважнијих српских сликара прошлог вијека. Хисторичарка умјетности, кустосица Невена Петрић, упознала је велики број присутних о загребачком периоду његовог стваралаштва од 1914. до 1925. који је, како је нагласила, недовољно познат јавности. „Тај загребачки период је изузетно важна фаза његовог опуса јер представља формативне године, од школовања и првих изложби до излагања на Прољетном салону, као и трагања за сопственим изразом и стилем. Тешко да би било његовог најзначајнијег каснијег стила у Шиду да није било загребачког који га је оформио и као умјетника и као особу“, казала је Петрић.

ДАНИ КУЛТУРЕ НА ИСТОКУ – У организацији Координационог одбора СКД-а „Просвјета“ за источну Славонију, Барању и западни Срем и ове се године одржавају Дани културе Срба који живе на том подручју. Свечано отворење ове 29. по реду манифестације уприличено је 25. априла у Српском културном центру у Осијеку. У програму су

наступили Мешовити хор тамошњег пододбора „Просвјете“, пјесник и водитељ књижевне секције осјечког пододбора Миленко Васиљевић Чико и чланица секције Наташа Цвијанчевић, Дечји хор Јаворчићи који дјелује у саставу Вуковарског српског певачког друштва Јавор, као и Дечји хор Сањалице из боровске „Просвјете“. Након свечаног отварања манифестације у Осијеку, 26. априла у Бијелом Брду одржано је Песничко вече, а боровска „Просвјета“ 29. априла била је домаћин Смотре литерараца. Слиједи Смотра рецитатора, Драмско вече и Ликовна колонија. Свечано затварање традиционално је у Белом Манастиру 29. маја. Током манифестације учесници ће показати стваралаштво свих 18 пододбора „Просвјете“ на том подручју. Манифестација сваке године окупља 500 до 600 учесника.

„ИЗВАН КАДРА“ У ПУЛИ – У Пули је 29. априла увечер одржана прва вечер новог циклуса филмског програма „Изван кадра“ који организира пулски пододбор „Просвјете“. Разговор с редатељем Данилом Шербецијом, водио је професор повијести и филмофил Игор Шапоња, након чега је приказан његов филм *72 дана*. Вечер је протекла у опуштеном тону, у којем су се испреплитали филм, особне успомене и промишљања о ширем друштвеном контексту. Шербеција је одмах на почетку истакнуо своју повезаност с Пулом гдје је започео рад на свом првијенцу. Говорећи о каријери, подсетио је на успехе филмова *Тереза 37* и *Дражен*, при чему је за први рекао да му је особно најдражи, док је други био најгледанији у хрватским кинима.

Програм „Изван кадра“ наставља се током године новим сусретима с истакнутим филмским ауторима.

КАКО ЈЕ ОСЛОБОЂЕН ЗАГРЕБ – Раздобље уочи 8. и 9. маја, Дана ослобођења Загреба и Дана побједе над фашизмом, односно Дана Европе, било је богато пригодним догађајима. Мрежа антифашистичкиња Загреба је од 4. до 8. маја у Српском културном центру, Мултимедијалном клубу МаМа и КИЦ-у у Загребу уприличила богат програм који се кретао од разговора о активизму и организовању у доба хиперполитике и стања међу младим књижевницима и пјесницима до водњанског филмског вала и промоције књиге *Зидови памте: Визуална етнографија политичких графита из Другог свјетског рата и пораћа у Истри*. У оквиру програма ZborХор промовирао је албум *Партизанске* с осам пјесама од којих је шест отпјевао у дупке пуној дворани клуба МаМа.

Годишњице побједе биле су прилика и за подсећање на жртве. Бројне делегације положили су вијенце на Мирогоју и Дотршчини, највећем загребачком стратишту, на којем је живот изгубило око 7000 грађана Загреба. На сам Дан ослобођења Загреба одржана је свечана академија у малој дворани КД Ватрослав Лисински на којој је градоначелник Томислав Томашевић нагласио да је Загреб био, јесте и остат ће антифашистички. У вечерњим сатима на другом по величини усташком губилишту Раков Поток, уприличена је меморијална

умјетничка интервенција *Види, врата су отворена* аутора Марка Тадића и кустоса Саше Шимпраге у организацији Документе.

С обзиром да се тих дана одржавао и 13. по реду Фестивал повијести Клиофест, било је и промоција књига. У Српском културном центру 7. маја представљено је треће, допуњено издање књиге *Два курира* Драге Мажара, народног хероја, познатог политичког радника и драмског писца. Ријеч је о роману чија радња прати двојицу младих курира, Сулејмана из Бањалуке и Марка из Кнешпоља, чију су обитељ побиле усташе, а који се као фиктивни ликови мијешају са стварним личностима и пролазе кроз догађаје из Другог свјетског рата. О књизи чије је прво издање објављено 1950. а друго 1972. говорили су Лујо Парезанин, Марко Мисирача и Владан Вуклиш, уз модерирање Анете Владимиров.

Дана 8. маја у Националној и свеучилишној књижници у Загребу одржана је промоција књиге у издању Просвјете *Милан Дурман. Хисторија, критика, политика: изабрани списи*. О књизи аутора који је погинуо у априлском рату 1941. говорили су председник Просвјете Никола Вукобратовић, писац предговора Енис Зебић, Чедомир Вишњић и Божо Ковачевић, отварајући теме релевантности изабраних текстова, њихова значаја данас, као и друштвено-културног контекста Дурманове свакодневице.

Истог дана у Књижници Богдана Огризовића промовирано је реиздање ратних мемоара Славе Огризовић Загреб се бори, у којима та чланица покрета отпора и партизанка, а након рата новинарка, описује живот у Загребу за вријеме режима усташког поглавника Анте Павелића и НДХ. Књижница у којој се промоција одвијала носи име по њеном мужу, загребачком интелектуалцу и илегалцу којег су с још 15 илегалца усташе након мучење и без суђења, а за одмазду након партизанских акција у околини Загреба, објесиле на цести према Дубрави. Мемоарски записи *Загреб се бори*, први пут су објављени 1977. године.

И на крају Трњански кресови, манифестација која је на савском насипу, на мјесту гдје су први партизани 8. маја 1945. ушли у град, окупила преко 7000 учесника свих генерација, од дјеце и омладине до старијих људи који су се сјећали какви су били Кресови прије рата и за које је то традиција. Иако су прије скупа друштвене мреже брујале да се тамо скупити на хиљаде „национално свјесних“ Хрвата који ће „погасити и кресове и публику“, оно мало што их се скупило, прошло је као њихови идоли 1945. Надгласани и надбуђани, након неког су се времена покупили.

BIO SAM UBIJEĐEN DA SAM PANKER, A ISPAO SAM SRBIN

IGOR ČOKO, KNJIŽEVNIK, ANTROPOLOG I FOTOGRAF

U tom trenutku imam šesnaest godina i nemam pojma o životu. S druge strane, moji vršnjaci se prijavljuju i odlaze u kamp Kapetana Dragana u Brušku, jer je to kao kul. Dakle, znaju šta žele. Od njih se oblikuje topovsko meso, na koje ja ne pristajem. Dakle, i ja znam šta želim. Postoji mogućnost izbora. Ili ćeš se prikloniti i postati dio krda, ili ćeš postati mali luzer koji ide mimo svijeta pa šta košta i kako god ispadne takva vožnja na rolerkosteru bez kočnica

RAZGOVARAO: Goran Borković

FOTOGRAFIJA: Igor Čoko

Igor Čoko je antropolog, književnik, fotograf, novinar i još puno toga. Do sada je objavio pet knjiga dokumentarnih fotografija plus roman *Mojom stranom ulice*, koji je nedavno, gotovo istovremeno, objavljen u Srbiji, gdje sada živi, i u Hrvatskoj, gdje je rođen i odrastao u vrijeme rata. U romanu, koji će dobiti i nastavak, bavi se tinejdžerskim danima provedenim početkom devedesetih u Kninu, muzikom kao svojevrsnim utočištem u tim mračnim vremenima, (ne)studiranjem prava, izbjegavanjem mobilizacije pa potom odlaskom za Srbiju u vrijeme „velikog tutnja“ i nastavkom studija u Prištini, kao idealnoj oazi za spas od arkanovaca koji su prisilno mobilizirali izbjeglice iz Hrvatske.

Čitajući vaš roman *Mojom stranom ulice* o odrastanju u Kninu za vrijeme rata neumitno se nameću usporedbe s odrastanjem u, na primjer, obližnjem Sinju ili Šibeniku. Isti rat, ista mržnja, isti primitivizam, ista izolacija, čak i struje podjednako nema, samo s različitim predznakom. Kako je bilo provoditi ranu mladost u Kninu, u tom „hermetički zatvorenom getu“, kako ga nazivate?

Igor Čoko: Svi smo bili obuhvaćeni virusom (samo)destrukcije, gdje god

da smo se zatekli u trenutku kad je krenuo raspad sistema. I svi smo ispaštali na sličan način. Na kraju, svi smo platili visoku cijenu etničkih egzibicija. U takvim situacijama nema pobjednika, ostaju samo manje ili veće traume. Psihičke ili fizičke, zavisi od okolnosti. Na ratom zahvaćenim prostorima bivše Jugoslavije, hajde da priču svedemo samo na prostor današnje Hrvatske, postojao je veliki broj međusobno nepovezanih mikrosvemira sa obje strane ratne zone, u kojima se odigrala paralelna stvarnost, sublimirana u umjetnosti i nekoj vrsti gerilskog intelektualnog otpora. Nepristajanja na nametnute vrijednosti. Na žalost, to nije moglo promijeniti cjelokupnu situaciju, ali je vodilo ka preživljavanju u datom trenutku. Recimo, razrušeni Vukovar pod srpskom vlašću je tokom prve polovine devedesetih imao dobru i razvijenu muzičku scenu. Šibenik također. Za Sinj, iskreno ne znam, ali poznajem ljude iz tog vremena, koji su se trudili biti van struje u ružnom ratnom okruženju. Ali, dosta je razlike između Knina i ostalih gradova iz tog vremena. Knin je predstavljao samoproklamovani glavni grad odmetnute teritorije koju štiti Miloševićeva Srbija. I tim je bio „zaštićen“ od granatiranja. Na naše glave nisu padale granate u toku rata, sve do Oluje. Pamtim nekoliko sporadičnih granatiranja koja nisu napravila štetu, ali se zato, pod krinkom štita iz političkog

Beograda, rokalo po Šibeniku kao da ne postoji sutra. Vjerujem da bi se mi, ekipe iz paralelnih svemira sa obje strane minskog polja družili tih godina bez problema, jer nismo bili kontaminirani mržnjom i podjelama. Jer smo svi bili dio iste frekvencije, u kojoj nisu postojale predrasude. Ali, bilo nas je premalo da bi učinili nešto više, na žalost.

Kako je bilo provoditi mladost u Kninu, u hermetički zatvorenom getu? Knin je mjesto gdje je počelo i završilo ratno ludilo. Imao sam sreću, bio sam klinac, nekontaminiran prokletstvom etničkih identiteta, pank mi je uletio klizeći start, pa sam improvizovao nekakvu realnost koja podsjeća na normalan život. Baš sam nedavno bio sa Kolinom iz legendarne engleske pank grupe GBH, čija muzika mi je „spasila“ život, baš u specifičnom trenutku, opisanom u knjizi. Čitao sam mu isječak iz romana. Oduševio se. Pretpostavljam da mu je milion klinaca za ovih četrdesetak godina postojanja benda reklo da im je spasio život na neki način, ali sumnjam da je iko imao ovakve okolnosti. U tom trenutku imam šesnaest godina i nemam pojma o životu. S druge strane, moji vršnjaci se prijavljuju i odlaze u trening kamp Kapetana Dragana u Brušku, jer je to kao kul. Dakle, znaju šta žele. Od njih se vaja i oblikuje topovsko meso, na koje ja ne pristajem. Dakle, i ja znam šta želim. Postoji mogućnost izbora. Ili ćeš se prikloniti i postati dio krda, ili ćeš postati mali luzer koji ide mimo svijeta pa šta košta i kako god ispadne takva vožnja na rolerkosteru bez kočnica.

Opet, svi ti gradovi koje navodite bili su povezani sa Splitom, Zagrebom, ako ne može cestom, postoji morski put, postoji izlaz. Postoji plan B. Postoji Evropa. Iz Knina se nije moglo tek tako izaći. Posebno ako ste vojno sposobni muškarac. Trebale su dozvole, trebalo je preći gomilu teško premostivih prepreka da bi se preko ratnog bosanskog lonca stiglo u Srbiju koja grca pod sankcijama. I tu prestaju svi putevi.

Knin je predstavljao samoproklamovani glavni grad odmetnute teritorije koju štiti Miloševićeva Srbija. I tim je bio „zaštićen“ od granatiranja. Na naše glave nisu padale granate u toku rata, sve do Oluje. Pamtim nekoliko sporadičnih granatiranja koja nisu napravila štetu, ali se zato rokalo po Šibeniku kao da ne postoji sutra

Kako je došlo do takvog izljeva mržnje? Nekoliko godina ranije sve se činilo potpuno drukčije. Ili je sve skupa bila lažna iluzija?

Igor Čoko: Kako je to rekao vojnik JNA Bahrudin Kaletović iz Tuzle na početku belaja u Sloveniji: „Oni kao hoće da se otcjeppljuju, a mi kao ne damo.“

U praksi, za frku je potrebno dvoje. Na agresivni hrvatski nacionalizam početkom buđenja naroda (u množini), odgovoreno je agresivnim strahom i paranojom najveće etničke manjine, prethodno izbrisane iz Ustava Republike Hrvatske. Onda je zvanični Beograd poželio da nas spasi od sebe samih, pod krinkom stvaranja nečeg što opasno podsjeća na Veliku Srbiju. I tu razum stavlja tačku na i. Objе strane imale su sopstvene razloge za optužiti onog drugog da je počeo prvi. I zbog čega je počeo prvi. I svi su bili u pravu. Obzirom da sam „mješanac“, osjetio sam na svojoj koži gnjev oba plemena. Desio se preko noći. Bilo mi je odvratno slušati gadosti koje su izlazile iz njihovih usta, upiranje prsta jednih u druge zbog sranja počinjenih u ime nacije. Slušati generalizacije, gordosti i predrasude. Do juče su mnogi bili niko i ništa, sad su velike Srbende i Hrvatine. I tu prestaje svaki dijalog, a počinje ono čemu smo svjedočili od 91. do 95. Gdje sam ja bio 91.? Bježao sa koncerta da me ne prebiju jer je pjevač mog tadašnjeg benda napravio epsku pizdariju, opisanu u romanu.

U Kninu su se dešavale strašno paradoksalne situacije. Prije rata živjelo je deset do dvanaest posto Hrvata. Kad je počeo rat, polovina hrvatskog stanovništva ostala je u svom gradu, na svojim radnim mjestima, bez da prolaze ikakvu torturu. Moj profesor povijesti u ratnoj gimnaziji koju sam pohađao, bio je Hrvat. Da se ne lažemo, pred početak sukoba i progona, bilo je psihičke i fizičke torture Hrvata zbog čega su ljudi morali napuštati svoje stanove, kuće, svoj grad, ali ne i ubistava na nacionalnoj osnovi. Najveću ljagu Knin

je napravio dopustivši da se spali crkva Svetog Ante, zaštitnika grada i da se protjeraju domicilni Hrvati nakon vojne akcije „Maslenica“.

Kao što ste spomenuli, dijete ste iz miješanog braka. Kako je bilo vašem djedu i majci u Kninu devedesetih? U romanu ste napisali da se pravi život događa negdje drugdje, a ne u TV dnevniku.

Igor Čoko: U tom ratnom periodu nije lako bilo biti Hrvat u Kninu, ali ni čovjek, generalno. Postoji hipnotisana gomila na obje strane koju rado zovem „žrtve dnevnika u sedam i po“. Taj informativni program napravio je najviše problema zdravom razumu, plasiranom propagandom. Na koju se masa obilato pecala, ne razmišljajući svojom glavom. Narativ i predstava tih informativnih emisija, stvorili su neizbrisive predrasude u glavama onih koji ne vole, ne znaju ili ne žele da razmišljaju, imaju suženu perspektivu. Da, život je bujao van tih propagandnih okvira, svi smo se „normalni“ družili, pomagali jedni drugima koliko je bilo potrebno. Naivno smo čekali da sve prođe. Nikad nije prošlo. Ni trideset godina kasnije.

Razum tih godina bio je nokautiran i sabijen u čošak, ali je pružao kakav takav otpor. Ako ne možeš ostvariti direktnu komunikaciju, snalaziš se. Cimaš oficire i vojnike Unprofora da prošvercuju pisma na drugu stranu. Ti ljudi su shvatali značaj ovakvih napora i rado su izlazili u susret

Zadnjih godina raste interes za (post)ratno doba na tom području, posebno u Srbiji. Objavljeno je više knjiga, snimljen niz filmova i serija – od impresivnog *Kako je ovde tako zeleno?* do manje uspjele *Tvrđave*. Kakav je vaš stav prema tim pokušajima?

Igor Čoko: Smatram da treba ostavljati pisane i vizuelne tragove o tom vremenu. Samo su upitni porivi. Film Nikole Ležaića koji pominjete je predivna emotivna priča, Nikola je umjetnik, stasao i oblikovao se u postolujnom periodu, svjestan svog porijekla i zavičaja predaka. I tome pristupa vrlo emocionalno. *Tvrđava* je opet nešto na šta je suviše trošiti riječi. Krindž koji odlazi u neke sumanute apstrakcije. Po meni, najbolji uvid u genezu problema, početka i kraja, jeste dokumentarni film *Pad Krajine* u produkciji magazina *Vreme* gdje su suprotstavljene obje strane, bez garda. Taj film treba prikazivati potomstvu, da se uvjere u kardinalnu grešku svojih predaka, koji danas, nakon rata, stradanja, gubitaka, izbjegličke agonije, skoro svi imaju putovnice i hrvatske mirovine. Pitam se, zašto tako nije moglo odmah, na početku? Nego mora okolnim putem, da nastradaju i jedni i drugi.

Anderground kulturnom baštinom Knina bavim se od 2000. Od kompi-

lacije kninskih bendova koju smo tada, 2001. objavili kao samostalno izdanje, zatvoreni u svoje torove bez direktne komunikacije, do ove knjige, koja predstavlja priču iz do sada nikad viđenog ugla tinejdžera, bez predrasuda i mržnje, kroz realnost koja nije bila popularna tih godina.

Kninska tvrđava važan je dio vašeg odrastanja? U fotomonografiji Knina, koju ste objavili prije nekoliko godina, snimili ste vama važne lokacije iz tog vremena.

Igor Čoko: Imao sam sreću i privilegiju odrastanja podno tvrđave. Tvrđava je bila moje igralište u djetinjstvu, kasnije i mjesto prvih pravih kušanja života u tinejdžerskim danima. Problem je nastao početkom devedesetih, kad je prostor tvrđave prenamijenjen za druge, ružnije stvari. U prethodnoj knjizi o Kninu *Život u limbu*, koju potpisujem sa kninsko-zagrebačkim sociologom i mirovnim aktivistom Slavenom Raškovićem, kroz fotografiju se bavim upravo tim posljedicama. Pored ostalog, tu je i prikaz tvrđave iz ugla onih kojima nije predstavljala mjesto izleta i djetinjstva, nego stratište. Table na objektima koje opisuju šta se tamo dešavalo, ne lažu. Trebamo se suočiti sa tim djelima. Jedna od fotografija snimljenih na tvrđavi, omaž je našem fotografskom bratu Hrvoju Polanu, prizor koji je on snimio radeći sa Viktorom Ivančićem i Nemanjom Stjepanovićem na knjizi *Iza sedam logora*.

Usprkos ratu, kontakti s onima „drugima“ nisu prestajali. Zanimljivo je da su pritom ključan faktor bili pripadnici UN-a...

Igor Čoko: Naravno da nisu prestajali kontakti. Ne može to preko noći. Da gumicom izbrišete sopstvenu prošlost. Ne ide. Knin je bio jedan od onih gradova gdje mješoviti brak nije fenomen, nego realnost na koju ne obraćaš pažnju, jer je tako normalna, svakodnevna. Nema kopanja po krvnim zrcima. I mnogima je teško pao raspad sistema. Rodbinski i prijateljski. Ne možeš biti u fizičkom dodiru sa ljudima sa druge strane minskog polja jer je to nemoguće. Moje okruženje, a vjerujem i okruženje onih koji su ćutali da se slučajno nekom ne zamjere, nisu se radovali granatiranjima Šibenika, Zadra, jer su tamo imali svoje prijatelje i rodbinu. Razum tih godina bio je nokautiran i sabijen u čošak, ali je pružao kakav takav otpor. Ako ne možeš ostvariti direktnu komunikaciju, snalaziš se. Cimaš oficire i vojnike Unprofora da prošvercuju pisma na drugu stranu. Ti ljudi su shvatali značaj ovakvih napora i rado su izlazili u susret. Hvala im.

Muzika je važan dio i vašeg romana i vašeg života. „Bio sam ubijeđen da sam panker, a ispao sam Srbin.“ Iz te kratke rečenice puno toga se može iščitati.

Igor Čoko: To je taj paradoks. Kad ti drugi, na osnovu imena i prezimena i lične procjene kažu „šta si“. Imao sam sreću da odrastam u okruženju lišenom etničkih predrasuda, kao što su odrastali i moji roditelji i njihovi roditelji. Neke druge stvari imale su prioritet, poput muzike. Još u osnovnoj školi „formirao“ sam fiktivne bendove, pisao pjesme, igrao se radio voditelja Ante Batinovića, čije su mi emisije mnogo značile u tim prvim susretima sa muzikom. Teške stvari poput nacionalizama nisu imale svoje uporište u tom sistemu vrijednosti. Dok su se drugi naoružavali etničkim prednaci- ma, ja sam snimao muzičke top liste na kasetama za školski disk. I onda su mi drugi rekli šta sam, a ja sam bio ubijeđen da sam panker. I to ubjeđenje spasilo mi je život. Neka bude ko šta hoće, nemam problem s tim, ali da mi se nameće nešto što ne osjećam i nemam obavezu osjećati, to ne mogu da

dozvolim. Niko, vjerujem, to ne može da dozvoli. I to osjećanje me drži i dan danas. Osjećam se sretnije i rasterećeno lišen okova pripadnosti naciji, iako te društvo po defaultu determiniše u određeni tor. Sada, sa pedeset godina, još više nisam to što me drugi ubjeđuju da jesam. Isto bi bilo i da sam Hrvat, Musliman, dodaj koju god hoćeš naciju. Ako mi to nije usađeno u svijest i nije se primilo, onda nemam potrebu ni da se osjećam kako „pravila“ nalažu. Osjećaću se kako želim. Biti Čovjek možda je najbliže toj definiciji. Ili, ocvali panker, ako hoćete.

Fakultet će me spasiti prisilne mobilizacije od strane arkanovaca po dolasku u Srbiju, obzirom da je iskrsla prilika da nastavimo besplatne studije u Prištini. Oni kojih se Arkan dočepao, a koje poznajem, pričali su da bi im bilo draže da su poginuli u ratu, nego što su proživljavali u njegovom logorima u Istočnoj Slavoniji

A onda dolazi „veliki tutanj“, kako nazivate Oluju i odlazak u Srbiju gdje ste „morali ispred vrata izuti svoje ljudsko dostojanstvo“, „umorni poput izgubljenih luzera“?

Igor Čoko: Prvo ovdje da razdvojimo narod od vlasti. Narod u Srbiji jeste birao vlast, ali nije birao baš opciju da nas „udomi“ kad su propali svi planovi vlasti iz 91. Moramo shvatiti da je Srbija zbog politike Miloševića i aspiracija prema teritorijama na kojima su živjeli Srbi, postala zemlja sa preko sedamsto hiljada izbjeglica sa prostora bivše Jugoslavije, uključujući Hrvatsku, Bosnu, kasnije i Kosovo. U tom trenutku, Srbija je nokautirana sankcijama. Nemaju ni za sebe, a kamoli za još dvjestu i kusur hiljada nezvanih gostiju iz Krajine. Veliki tutanj je na žalost posljedica takvih igara vlasti, ruleta u kojem smo izvukli deblji kraj, vođeni lošom politikom, pogrešnim odlukama i krivim izborima. Zagrizli smo zalogaj koji nismo mogli progutati. Srbija nas jeste na kraju udomila i vječno joj hvala za to, ali je zato tadašnja vlast u Srbiji debelo naplatila i iskoristila naš dolazak. Bili smo taoci vlasti Slobodana Miloševića, posebno u godinama kada su se lomila koplja pred njegov pad i mnogi od izbjeglica bili su svjesni ko je krivac za njihovu sudbinu i to bi bio siguran glas protiv njega na izborima. Da ne pominjem raznorazne mahinacije i malverzacije sa izbjeglicama, izbjegličkim statusom, međunarodnu pomoć koja je pristizala u Srbiju za potrebe izbjeglica, a nikad nije stigla do njih. Osam godina proveo sam u Srbiji bez državljanstva, bez prava glasa. Sa bijelom prognaničkom legitimacijom u džepu. Toliko dugo smo bili lišeni slobode u zemlji ka kojoj se okrenula većina glava tražeći spas početkom devedesetih. Dobili smo Kosovo kao opciju humanog preseljenja, bure baruta pred pucanjem. Od

tog perfidnog plana nije ispalo ništa jer je na Kosovu završilo tek 12 – 14 000 ljudi, od kojih su mnogi pred rat 1999., preseljeni u treće zemlje. Mislim da su ti ljudi najbolje prošli. Da, ispali smo luzeri, sa izgubljenim dostojanstvom. Poražena masa koja je poželjela novi raj, a pjevala stalno da nema raja bez rodnoga kraja, kojeg su prodali za zrno pogrešne ideologije. Teška konfuzija.

Od fronte ste se spasili upisivanjem pravnog studija koji ste kasnije nastavili u Prištini. Pravo vas je, međutim, slabo zanimalo, ali je zato bio spas najprije od mobilizacije u Krajini, a kasnije od arkanovaca koji su hvatali izbjeglice vaših godina i vraćali ih u rat u Hrvatsku?

Igor Čoko: Kad sam završio srednju školu, srećom, formirao se Univerzitet RSK, i to mi je, obzirom na loše ocjene u srednjoj, predstavljalo jedinu opciju za spas od mobilizacije pošto sam bio mršav kao komarac i smotan, savršena laka meta za odstrel. Pravo je bila najbolja od najgorih opcija. Nisam ni završio prvu godinu zbog Oluje, a da se Oluja nije nekim slučajem desila, vjerujem da bih se morao snalaziti na novi način, jer je gubitak prve godine bio neminovan. Možda bih umjesto prava, ovog puta upisao ekonomiju, elektrotehniku ili mašinstvo, jedine dostupne opcije u tom trenutku, na tom univerzitetu. Samo da ne uzimam pušku u ruku, jer jednostavno, nisam skrojen za taj mentalni sklop. Ipak, taj fakultet će me spasiti prisilne mobilizacije od strane arkanovaca po dolasku u Srbiju, obzirom da je iskrsla prilika da nastavimo besplatne studije u Prištini. Oni kojih se Arkan dočepao, a koje poznajem, pričali su da bi im bilo draže da su poginuli u ratu, nego što su proživljavali u njegovim logorima u Istočnoj Slavoniji. Imao sam bliski susret sa arkanovcima, opisujem ga u romanu. I opet, ludu sreću da me je jedan od njegovih policajaca spasio tako što mi je namignuo da se sakrijem u toalet dok oni ne odu. Na kraju sam završio u Prištini.

U Hrvatsku ste se prvi put vratili 2003. godine, opet preko rock'n'rolla?

Igor Čoko: Da, tek 2003. godine dobijam državljanstvo. Nešto ranije, ukinute su vize za Hrvatsku, a ja sam se nalazio u rokenrolu do guše, kroz reanimirani fanzin *Ispod zemlje* koji smo pokrenuli na netu i na taj način sam obnovio veze sa Kninom, uspostavio veze sa Vinkovcima, Kutinom, Zagrebom i Pulom, rokenrol skloništima. Funkcionisali smo najnormalnije, kao da se nikad ništa nije dešavalo i to je taj karmički bumerang. Prvi prelazak neke granice bio je povratak u Hrvatsku. Ne u zavičaj zbog nostalgije, nego zbog rokenrol turneje. To su trenuci kad shvatite da je rokenrol jedino utočište koje ostaje i nikad vas neće izdati.

Kao antropolog više godina radili ste sa zatvorenicima u Centralnom zatvoru u Beogradu o čemu ste snimili uistinu sjajnu fotomono grafiju s njihovim portretima. Radite li još na sličnim projektima?

Igor Čoko: Radim kao dokumentarni fotograf na različitim autorskim projektima na duge staze. Potom ih pakujem u knjige. Pored aktuelnog romana *Mojom stranom ulice*, objavio sam pet knjiga fotografija. Trenutno radim na novom projektu koji će ugledati svjetlo dana kad mi sam javi da je dosta i da je vrijeme za pakovanje. A treba napisati i nastavak romana o godinama provedenim u obećanoj zemlji kao izbjeglica koji sada iz pozicije novinara prati dešavanja naroda u nastavku i kad dobije pasoš, prvo zapali za Hrvatsku. Tako se zatvara magični krug.

**„PROSVJETA“ U UDRUŽENJU KOJE NJEGUJE SOLIDARNOST I
VRIJEDNOSTI UDRUŽENOG RADA OSOBA SA RAZVOJNIM TEŠKOĆAMA**

„NAŠA KUĆA“ U PRAVIM RUKAMA

Sve aktivnosti i poslovi u „Našoj kući“ podijeljeni su po principu zainteresiranosti, želje i naklonosti ka određenoj oblasti. Svatko radi onoliko koliko je tog dana raspoložen. Rad je osmišljen tako da svi sjede na svom mjestu, družu se i pomalo rade. Treneri od početka do kraja radnog dana brinu da sve bude kako treba

PIŠE: Anja Kožul

FOTOGRAFIJE: Marko Pavlović

Kada sam u maju 2025. razgledavala izložbu crteža beogradske umjetnice Sofije Pašalić, na Štampić festivalu u Zagrebu, u jednom trenutku sva moja pažnja bila je usmjerena na – papir. Presijavao se pod uglovima svjetla, u nijansama prljavo bijele boje, mjestimično sjajan, minimalno šljokičast, a opet i reljefast; iskrzanih, nepravilnih rubova, svaki različit. Morala sam, iako to nije pristojno ni preporučljivo, vrhovima prstiju dotaknuti teksturu i osjetiti hrapavost te neobične hartije. Saznala sam ubrzo da je reciklirani papir s izložbe izrađen od – iskorištenih paklica cigareta!

Godinu dana kasnije uputila sam se na mjesto gdje se talože slojevi i slojevi celuloidnih vlakana – u beogradsko naselje Mirijevo, u Udruženje za podršku osobama sa teškoćama u razvoju „Naša kuća“. U malom socijalnom preduzeću koje postoji skoro dvije decenije, 30 momaka i djevojaka cijepa paklice, sortira ih u posebne kutije i šalje dalje svojim kolegama na finalnu proizvodnju.

Fotograf Marko Pavlović i ja zatičemo uigranu ekipu u dobrom raspoloženju. Ljepše je raditi uz neku dobru muziku, to se zna, a u „Našoj kući“ se tog jutra slušao Bajaga. S vrata odmah dobijamo inicijalno pitanje od Bate, člana udruženja, zaduženog, između ostalog, i za muzički repertoar: „Odakle je Bajaga, je l' s Karaburme?“ „Ne, Zemunac je!“, odgovaram i prolazim test.

Miloš

Narednih nekoliko minuta pričamo koliko, eto, volimo Momčila i njegove pjesme.

Donijeli smo im, naravno, pokoju praznu kutiju cigareta. Njima, doduše, sirovine ne fali. Radna trenerica Ana Milutinović pokazuje nam gomile kesa s kutijama, napominjući da im je i obližnji magacin prepun. Otkad su počeli s proizvodnjom papira, od 2013., nisu oskudijevali u paklicama.

– Na dnevnom nivou nam ljudi šalju pakete iz cele Srbije, donose nam komšije u kesicama, a imamo i naše kutije s plakatima i informacijama po stambenim zgradama, kafićima i restoranima. Kad se to napuni, pokupimo i opet vratimo kutiju na svoje mesto. Ovo što radimo se svima sviđa, originalno je, lepo je, ekološki prihvatljivo, a nadasve korisno – govori Ana.

S njom prolazimo kroz svaku prostoriju udruženja. U susjednoj sobi radi se isto što i u prvoj, odvaja se plastificirani dio od papira. Papir se, potom, ubacuje u kancelarijski sjekač da se samelje u sitne komade, a kada se skupi određena količina, sve se nosi u treću prostoriju u kojoj tek počinje prava čarolija. Smrvljeni papir ubacuje se u veliki kotao, u mlin, u koji je prethodno stavljena voda. Uključi se i narednih 40 minuta se radi smjesa.

Nikola i Maja

Sve ovo pratimo dok nam Miloš i Nikola objašnjavaju po etapama šta se sve dešava. Papirna kaša se „krčka“ i postaje spremna za sljedeću fazu, a to je vađenje iz mlina, novo kvašenje i cijedenje u situ.

– Kad prestane da se cedi, skida se gornji ram od sita i stavlja filc preko papira. Ram se preklopi, par minuta se sačeka. A onda se papir izvalja deset puta da se iscedi voda. Znaš da je je papir dobar ako se ne podiže. Bitno je da se dobro zalepi – govori nam Nikola dok stavlja na sušenje tek napravljeni papir.

Da bi bio skroz suh i spreman za upotrebu, trebat će mu do 24 sata prirodnog sušenja. Pitamo koliko se papira može napraviti u jednom danu. Nikola kaže, ako je deblji papir, onda između 80 i 90 komada, a ako je tanji, može od 100 do 107.

U istoj prostoriji primjećujemo i mašinu za pravljenje čašica od istog tog papira. Radni trener Peđa Matešić pokazuje kako se na kalup dobija čašica iz koje se može višekratno piti voda. Nema bojazni za zdravlje: papir se dosta ispire u vodi, nema aditiva, testiran je i smije doći u dodir s hranom i pićem. Još uvijek im, kaže, fale neki dijelovi da bi se čašica mogla lijepo oblikovati, da se postigne fini rub. Inače, sve mašine među kojima se krećemo izrađene

su specijalno za „Našu kuću“. Ono bure je donacija od jedne firme koja se bavi reciklažom, govori Peđa.

U beogradskom naselju Mirijevo, u Udruženju za podršku osobama sa teškoćama u razvoju „Naša kuća“ talože se slojevi celuloidnih vlakana. U malom socijalnom preduzeću koje postoji skoro dvije decenije, 30 momaka i djevojaka cijepa i sortira paklice

– Došao čovek da nas obiđe, video da se mučimo s prethodnim modelom koji smo napravili prema japanskom uzorku. To je bio motor s nekim mikserom, mutilicom, trebalo mu je osam sati da odradi posao. A sad je s ovom mašinom sve gotovo za pola sata, 45 minuta. Sve ostalo smo „ukrali“ iz Japana. Kad smo bili tamo, pregledao sam detaljno njihove mašine, fotografisao sve što sam mogao i dao da nam se ovde izradi – prepričava Peđa.

Duge su veze „Naše kuće“ s Japanom. Tehnika izrade ovog papira došla je upravo od tamo. Naime, kada je udruženje počinjalo s prvom proizvodnjom prije 15-ak godina, prvo su kupili mašine za pravljenje papirnatih kesa. To je bilo u onom periodu kada se u Srbiji pričalo da će se zakonom zabraniti upotreba plastičnih kesa. Anica Spasov, vlasnica udruženja, okupila je tim stručnjaka da naprave mašinu sigurnu za rukovanje, kako bi njihovi članovi, djeca okupljenih roditelja u „Našoj kući“, proizvodili nešto što će uskoro, vjerovali su, biti traženo. Priča nam da je tadašnji predsjednik opštine Zvezdara sazvao konferenciju za medije kada su otvarali svoju prvu radionicu.

„Na dnevnom nivou nam ljudi šalju pakete iz cele Srbije, donose nam komšije u kesicama, a imamo i naše kutije s plakatom i informacijama po stambenim zgradama, kafićima i restoranima“, priča radna trenerica Ana Milutinović

– Tu su bili prisutni ljudi iz Udruženja preduzetnika i privrednika Zvezdara i među njima je bio neko ko je bio član srpsko-japanskog prijateljstva. Rekao nam je da nas može povezati sa japanskom agencijom za međunarodni razvoj, s kancelarijom za Balkan. Predstavili smo im naše planove, ispričali o problemima koje imamo i oni su odlučili da nam pomognu tako što će nam obezbediti seniora volontera na dve godine. Mi smo tražili određen profil čoveka, tražili smo ekonomistu koji bi tada nama dao osnovna znanja kako da podignemo naše malo preduzeće za proizvodnju papirnih kesa. I tako smo dobili jednog gospodina koji je, inače, podizao mala preduzeća u Vijetnamu i Afganistanu. Kasnije smo otišli u Japan da vidimo kako funkcionišu socijalna preduzeća u Japanu, kakva je briga japanske vlade u vezi školovanja i zbrinjavanja mladih sa teškoćama u razvoju. A onda su nam predložili da pravimo papir od paklica cigareta jer tu je najveći procenat celuloze. I evo nas, 13 godine posle, mi smo im najuspešniji projekat na Balkanu – prepričava Anica njihov razvojni put.

U „Našoj kući“ poseban je dio određen za papirnicu; izgleda baš kao mala knjižara. U njoj su različiti papiri, glatki, hrapavi, šareni, ispeglani i neispeglani... Ivana Ćirović govori da im je standard šareni papir. On se najčešće prodaje.

Ilija

– Probali smo da napravimo voodootporni papir s prirodnim lepkom bez aditiva i on je ispao puno šareniji. Testirali smo ga, dva dana drži vodu, ali onda ipak probije. Ne bismo voleli da ubacujemo ništa veštačko. Dosta ljudi nam traži ovo za restorane i kafice, za menije. Pravimo i beli, on je skuplji jer je proces izrade duži. Pravi se tako što se s paklice papira mora skinuti i štampani deo, da ostane samo celuloza. U palper za mešanje papira se stavi dva kilograma papira – pojašnjava Ivana i nudi nam da pogledamo sve njihove proizvode.

Tu su, recimo, vrlo zgodni podmetači za čaše. Nekim Rusima, kaže, prave podmetače za koktel bar. Od papira se rade i pozivnice za svadbu, a u njih, po želji, stavljaju i različite vrste biljnog sjemena. Malo se pocijepa papir i prospe se sitno sjeme majčine dušice, rotkvice, šargarepe...

Dok stojimo na dijelu gdje se pegla papir, Ivana objašnjava da je, ipak, preporučljivo da papir bude štampan, jer je inače hrapav pa može da ispadne „musavo“. Osim toga, na policama su naslagane i male kutije – ambalaže za praline.

Što duže boravimo u „Našoj kući“, tako sve više saznajemo da se njihov proizvodni proces ne završava i temelji samo na papiru.

Momci i djevojke iz udruženja u obližnjoj kuhinji prave i slatki asortiman – čoko šljivu i čoko malinu. I ne samo to! U neposrednoj blizini imaju i baštu, ali ne bilo kakvu, već hidroponsku. Riječ je, kako nam govori Ana Milutinović, o inovativnoj tehnologiji uzgoja povrća, začinskog bilja i salata na vodi i u

zatvorenom prostoru. I tako čitave godine. Ona je, inače, poljoprivredni inženjer po struci i prvobitno je došla da održava tu baštu.

– Gajimo biljke u vodi. Nema zemlje, samo voda i kamena vuna. To nije staklena vuna, ljudi to mešaju. Kamena vuna je pogodna za gajenje biljaka. Jako je zanimljivo. Nažalost, ne možemo vam to sad pokazati jer trenutno renoviramo baštu – priča Ana.

Općenito su sve aktivnosti i poslovi u „Našoj kući“ podijeljeni po principu zainteresiranosti, želje i naklonosti ka određenoj oblasti. Svatko radi onoliko koliko je tog dana raspoložen. Rad je osmišljen tako da svi sjede na svom mjestu, druže se i pomalo rade. Treneri od početka do kraja radnog dana brinu da sve bude kako treba.

– Radimo na tome da njima ovaj dan prođe što bolje, da im budemo podrška, da popratimo njihov rad, vodimo računa o njihovim potrebama, da ih podsetimo na terapiju i toalet. Počeli smo projekat umrežavanja s drugim gradovima, da prenosimo ovu našu tehniku i način rada. Velika je potreba i potražnja za ovakvim udruženjima – govori Ana i dodaje da su iz trenutnog prostora, koji im je opština ustupila, izvukli maksimum. Kada su prije pet godina ušli ovdje, sve su morali renovirati i od nepraktičnih prostorija napraviti smislene cjeline.

Višedecenijski trud grupe roditelja da svojoj djeci u udruženju osmisle dan i pruže neke korisne vještine, mukotrpan je posao. Posjetu „Našoj kući“ iskoristili smo da saznamo više o socijalnoj politici i socijalnim uslugama za roditelje i djecu s teškoćama u razvoju. Zakoni su, govori Anica Spasov, sla-

bašni i bez suglasja s roditeljima. Čak i kada se donese neko zakonsko rješenje, i dalje je sve duboko zaglavljeno u medicinskom modelu, tako da se još uvijek sve posmatra kroz određene sindrome i bolesti.

– Niko ne razmišlja o prevazilaženju tih poteškoća i prepreka, nego se još uvek priča o raznim sindromima. I to država obilato koristi, kao neki tihi rat. Državi dobro dođe da ucenjuje jedne i druge grupe roditelja. Udruženja su, uglavnom, nastajala krajem 1960-ih godina i ta tradicionalna udruženja država i dalje podržava bez pogovora, u smislu da ih drži pod kontrolom, da oni ne napadaju programe i kurikulume koji nisu dobri, zakone i prakse. Stvara se privid da se stvari nekako rešavaju, da nema neke velike pobune, a zapravo svi smo zarobljeni u tom jednom modelu – govori Anica.

Dodaje da država izdvaja ogromna sredstva za tradicionalne organizacije gde se finansiraju radionice i izleti bez ikakve evaluacije i nekog krajnjeg cilja.

– Znači, država nikada ne napravi neki monitoring i ne kaže: ovaj program je u redu, ovaj program nije. Nažalost, to jako dugo traje. Pre 20 godina je bio početak, dobili smo neku novu vlast, bila je želja da se stvari promene čak i od strane vlasti. Ali onda dođe neka druga stranka koja preuzme Ministarstvo za socijalnu politiku i sve vrati na staro. Ne mogu da kažem da se u posljednjih desetak, petnaest godina bilo što promenilo. Uvele su se neke nove usluge, lični pratioc da se olakša odlazak dece u školu, da se roditelji relaksiraju, ali stvorili su se novi problemi. Roditelji su razjedinjeni, nisu u grupama i svako deluje sam sa svojim problemima. Nikako da se napravi ta

jedna masa osvešćenih, obaveštenih roditelja koja bi mogla da deluje. Dobili smo mi zakone o zapošljavanju i profesionalnoj rehabilitaciji, koji se nisu u praksi pokazali kao uspešni, zato što i taj zakon nije dovoljno prepoznavao osobe sa razvojnim teškoćama. Podelio je osobe sa senzornim fizičkim invaliditetom od ove druge grupe, nisu donesena podzakonska akta i taj fond, koji se formirao kao fond iz koga bi se sredstva crpela za poboljšanje, nije nikada bio dostupan organizacijama. Njega je država uzela i imala je svoje neke programe koji nemaju nikakvog efekta. Tu mislim na mere zapošljavanja za firme, koje ništa ne znače. Ako nema prave podrške na radnom mestu, nema ni zapošljavanja – objašnjava Anica.

„Otišli smo u Japan da vidimo kako funkcionišu socijalna preduzeća, kakva je briga vlade u vezi školovanja i zbrinjavanja mladih sa teškoćama u razvoju. Tamo su nam predložili da pravimo papir od paklica cigareta jer tu je najveći procenat celuloze“, preporučava Anica

Komentiramo kako je sve što država nudi osmišljeno projektno pa je samim tim i vremenski ograničeno, dok je roditeljima i njihovoj djeci potrebno nešto što će biti kontinuirano i dugoročno. Ona govori da je nedavno bila polemika o tome da li treba donijeti Zakon o roditelju hranitelju. I tu su, kaže, roditelji vrlo podijeljeni. Neki se, objašnjava, s pravom plaše da će država reći: evo, dali smo vam novac, ne tražite više nikakve usluge.

– Mlađi roditelji nisu ni svesni koliko je zapravo fizički teško. Ja sam majka, pre svega, znam kako to izgleda, ali koliko je prirodnije da imamo usluge u zajednici, a da ja mogu da radim svoj posao, kao hemičar, pravnik, lekar... – tvrdi Anica.

A koliko je tržište rada surovo prema ljudima s poteškoćama u razvoju, pokazuje podatak da firme zadržavaju osobu na poslu sve dok imaju konkretnu materijalnu korist od države. To obično traje godinu ili dvije, poslije toga osoba dobije otkaz i više nikoga ne zanima što je s njom.

– Mi imamo i profesionalna preduzeća odnosno preduzeća za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje. To je isto ostatak iz bivše Jugoslavije, ali ona su se ugasila, njih su otkupili privatnici i to je zastrašujuća trgovina. Znae, nama dođu i pitaju da li imamo dvoje, troje da im „pozajmimo“, da ih stave na spisak zaposlenih da bi mogli da dobiju određene pogodnosti od države. A to šta mladi ljudi rade, nikog živog ne interesuje – komentira naša sugovornica.

Da gotovo ništa ne funkcioniše, zorno ilustrira primjer usluge podržanog

stanovanja, kada država osigurava na lokalnoj razini uvjete za male stambene zajednice. Umjesto da razvija model stanovanja prilagođen ljudima s teškoćama, država podržava privatne staračke dome. U Srbiji postoji preko hiljadu malih privatnih staračkih domova i u svakom od tih domova ima minimalno 10–15 posto osoba sa razvojnim teškoćama. Oni žive zajedno sa ljudima koji umiru, s teško pokretnim i dementnim osobama, bez ikakvog sadržaja i programa.

– Mi roditelji smo u strahu. Kad nas ne bude, mog sina neko može da strpa u dom, ko zna gde. I zato se borimo da mi u okviru naše organizacije, imamo čak i fondaciju, pokušamo da dođemo do nekog kredita za socijalnu uslugu, da kupimo kuću i da počnemo prvi to stanovanje. I da damo dobar primer. Veliki broj roditelja želi da dà svoje nekretnine i svoju imovinu u funkciju svoje dece. Zašto bi država to krala i ko zna za šta upotrebljavala, kada to može da koristi njihovoj deci. Želimo da pokažemo državi da roditelji ne beže od tih davanja, oni samo žele da ih neko sasluša, da budu partneri u celoj toj priči i da mogu čak i da diktiraju uslove. Ja za svog sina želim da imam sobu sa kompjuterom zato što je njemu to bitno i on tako živi sa mnom – poručuje Anica Spasov.

Na rastanku s drugarima iz „Naše kuće“ dobijamo papirne suvenire, kao trajnu uspomenu i podsjetnik na solidarnost te vrijednosti udruženog rada u nepovoljnim vremenima. Sve naše čitatelje i čitateljice pozivamo da posjete „Našu kuću“ ili naruče, po potrebi, svjetlucavi visokokvalitetni papir.

DVADESET GODINA OD ODLASKA DIVNE ZEČEVIĆ (1937. – 2006.)

DOBRO JE BITI PATRIJARHALAN NA ŽENSKOJ GRBAČI

Folkloristica, pjesnikinja i književna povjesničarka Divna Zečević ostavila je bogat znanstveni i književni opus koji se danas, usprkos njezinoj nevoljkosti da se tako deklarira, s punim pravom čita kao feministički orijentiran. Dvadesetu godišnjicu njezina odlaska obilježavamo esejom o njezinu feminističkom stvaralaštvu

PIŠE: **Martina Glumac**

„Dobro je biti patrijarhalan na ženskoj grbači“¹ – ovim je gorkim zapažanjem Divna Zečević 1983. godine u svom dnevniku opisala izrabljivačku logiku patrijarhata, ogoljujući istinu o sustavu koji opstaje oslanjajući se na nevidljivi rad, šutnju i podređenost žena. U takvim je okolnostima ova folkloristica, pjesnikinja i književna historičarka, britkim i neustrašivim jezikom, uporno i odlučno raskrinkavala apsurdne trope potlačene, submisivne žene i povlaštenog, dominantnog muškarca, odbijajući ih prihvatiti kao prirodan poredak stvari. Propitivanje kršćanske interpretacije Eve, kritika mizoginije u popularnoj kulturi 20. stoljeća, davanje glasa i prostora ženama u književnosti i ukazivanje na važnu ulogu žena u povijesti samo su neke od tema kojima se bavila u svojem znanstvenoistraživačkom, novinarskom i polemičkom radu. Njezini polemički tekstovi i novinski istupi nerijetko su bili predmet kritika i osporavanja, a unutar stručnih krugova često je bila percipirana kao provo-

Fotografija Divne Zečević,
(HR-ASH-3-2-1-196)

kativna i nepodobna.² Ipak, vodeći se mišlju da se „za ženska prava i slobodu žene u seksu, porodici i društvu treba boriti“,³ koristila je javni prostor kako bi dokazala da za patrijarhat u pravednom društvu nema mjesta.

Rodila se 1937. godine u Osijeku, a nakon završene gimnazije preselila se u Zagreb, gdje je studirala jugoslavenske jezike i književnosti te engleski jezik na Filozofskom fakultetu. Poslijediplomski studij iz novije hrvatske književnosti završila je 1965. godine, uz mentorstvo Ive Frangeša. Prvo zaposlenje pronašla je u Muzeju Srba u Hrvatskoj kao knjižničarka, no već 1966. godine prešla je na Institut za etnologiju i folkloristiku. Tada se počela baviti znanstvenoistraživačkim radom koji se danas smatra feministički orijentiranim,⁴ iako se Zečević nije deklarirala feministkinjom niti je u potpunosti podržavala feminističku borbu. Eksploataciju u kućanstvu doživljavala je kao ograničenje ženinog potencijala, zbog čega je i vlastitu

¹ Ott Franolić, Marija. *Dnevnik ustremljen nedostižnom: svakodnevnica u ženskim zapisima*. Zagreb: Disput, 2016. Str. 187. Dnevnički zapis datiran 12. lipnja 1983.; Sv. 3: 469.

² Poznato je da se često sukobljavala i vodila polemike s renomiranim književnim kritičarima i esejistima, poput Igora Mandića, Riste Trifkovića, Aleksandra Šljivarića i Marina Franičevića. Pojedini strojopisi i isječci iz novina koji se nalaze u Arhivu Srba u Hrvatskoj, svjedoče o vođenim

polemikama.

³ Zečević, Divna. *Otvoreno pismo na natječajnu temu*. Strojopis dostupan u fondu Arhiva Srba u Hrvatskoj. HR-ASH-3-2-1-97.

⁴ Dr. sc. *Divna Zečević-Zdunić*. Institut za etnologiju i folkloristiku.

kćer nastojala odvratiti od tradicionalnih obrazaca braka i majčinstva. Istodobno je bila skeptična prema feminističkoj borbi, držeći da ona prvenstveno odražava perspektivu obrazovanih i privilegiranih žena te da ne može obuhvatiti iskustva svih žena, osobito onih iz nepovoljnijih društvenih okolnosti. To potvrđuju i njezini dnevnički zapisi u kojima dovodi u pitanje smisao Dana žena i borbe za ravnopravnost, smatrajući je nedostatnom ili čak pogrešno postavljenom.

Bila je skeptična prema feminističkoj borbi, držeći da ona prvenstveno odražava perspektivu obrazovanih i privilegiranih žena te da ne može obuhvatiti iskustva svih, osobito onih iz nepovoljnijih društvenih okolnosti

Značajan dio svojeg istraživačkog rada posvetila je Dragojli Jarnević, zanemarenoj, a iznimno značajnoj figuri preporodne književnosti. Analizirajući njezin dnevnik kao sačuvani artefakt ženskog iskustva, u desetak znanstvenih radova i monografiji pokazala je akademskoj i široj javnosti da je za razumijevanje povijesti književnosti neizostavno razmatranje stvaralaštva žena. Posebno je bila zainteresirana i za pučko nabožno štivo, čije ju je proučavanje potaknulo da završi laički studij teologije. U svojim radovima bavila se reprezentacijom žena u hrvatskim pučkim propovijedima 18. stoljeća, među kojima se ističe i strojopis iz 1992. godine *Propovjedne pouke 18. stoljeća i svakodnevni život: Žena, brak, pobačaj*, sačuvan u fondu Arhiva Srba u Hrvatskoj.⁵ U baroknim propovijedima Štefana Zagrebca, ukazivala je na to kako su se kroz religijski diskurs oblikovali obrasci „ispravnog“ ponašanja žena. Posebno je naglašavala kontinuitet takvih stavova uspoređujući ih sa suvremenošću, primjerice kroz tadašnje viceve i svakodnevni govor u kojima se nasilje nad ženama banalizira i prikazuje kao prihvatljiv način rješavanja bračnih sukoba.

Razmatranja položaja i percepcije žena u kršćanstvu nastavila je i u časopisima *Treća i Kruh i ruže*. U tom kontekstu ističe se tekst „Pučki književni oblici o viđenju žena u kršćanstvu pod teretom kolektivne krivnje i kazne ‘etničkog čišćenja’ iz Raja“ u kojem je istraživala zbog čega je žena tako „nisko pala“ u kršćanskoj tradiciji. Teret kolektivne krivnje i kaznu izгона iz raja protumačila je kao „etničko čišćenje“ žena, dekonstruirajući time dugo-

*Žena i tabu
Žena braka u bogu i žena
opet u mužu i ne vara ga
zato što (brak) život je
njim dostojna kao
prijetnja, studijsko
proučavanje prijetnje.*

Rukopis pjesme „Ima i takvih“
(HR-ASH-3-2-1-202)

trajnu i nekritički prihvaćenu interpretaciju kršćanske predaje. Zečević polazi od premise da je, osobito u pučkoj književnosti, duboko ukorijenjen antagonizam koji bespoštedno i na različite načine reproducira te popularizira mizogine obrasce ponašanja.⁶ Ona smatra da je svijet podijeljen „ne na dva roda, nego na dvije klase: mušku i žensku, u smislu u kojem je Marx napisao da proletera kod kuće čeka njegov ‘potčinjeni’ proleter – žena. Ugnjetavani ima svoj ‘objekt’ ugnjetavanja. Riječ je o povijesno uvjetovanoj podjeli koja se kroz stoljeća širi poput paprati različitim društvenim stazama i kapilarama. Podjela na muški i ženski rod ukazuje se kao izvedenica i produkt primarne klasne pripadnosti. Metaforički rečeno, dvije klase, muška i ženska, nisu jedna drugoj ni rod, ni pomoć Bog!“⁷ Analizom pučkih književnih oblika, Zečević ilustrira tezu nizom primjera, kao što je onaj pučkog pjesnika Antuna Josipa Knezovića s kraja 18. stoljeća, koji je tvrdio da muž ženi treba biti „strah i trepet“ ili dosjetki u *Novouređenom ilirskom kalendaru iliti Svetodaniku*, u čijim se tekstovima žene nazivaju „strašilom svega svita“, „stupom paklenim“ ili pak „rastrepan(im) vištic(ama)“.⁸ Sve to svjedoči o neiscrpnom repertoaru mizoginih obrazaca u pučkoj književnosti, gdje su žene prikazane kao bića obilježena kolektivnom krivnjom zbog izгона iz Raja, krivnjom koja je pretvorena u „vjekovnu“ osudu i koja je postala legitimacijom stvarnog zlostavljanja i ugnjetavanja. Za pučke pjesnike, otkriva Zečević, Evin grijeh nije samo biblijska prošlost – on se projicira u sadašnjost kao opravdanje patrijarhalne kazne.

Osim znanstvenog doprinosa, Divna Zečević ostavila je iza sebe bogat književni opus koji obuhvaća lirske pjesme i pjesme u prozi. Za života je

⁵ Strojopis rada sačuvan je pod inventarnim brojem HR-ASH-3-2-1-157.

⁶ Zečević, Divna. „Pučki književni oblici o viđenju žena u kršćanstvu pod teretom kolektivne krivnje i kazne ‘etničkog čišćenja’ iz Raja. Ženski govor o sudbini Djevice Marije. Stradanja patnice na putu do svete. Ili crna kronika i krimić“. *Treća: časopis Centra za ženske studije*, 1, 2 (1999). Str. 35.

⁷ Isto.

⁸ Isto.

⁹ Strojopisi i rukopisi pjesama, kako radnih verzija tako i onih koje su objavljene u zbirkama pjesama, također se nalaze unutar osobnog fonda Divne Zečević u Arhivu Srba u Hrvatskoj.

¹⁰ Zečević, Divna. *Položaj žene u odnosu na poimanje povijesti*. Strojopis dostupan u fondu Arhiva Srba u Hrvatskoj. HR-ASH-3-2-1-5.

¹¹ Zečević, Divna. „Moralni standard“. *Telegram*, 5. 2. 1965. Strojopis dostupan u fondu Arhiva Srba u Hrvatskoj. HR-ASH-3-2-1-96.

objavila tri zbirke pjesama: *Netremice* (1976), *Pjesme i fragmenti* (1990) i *Autoportret s dušom: pjesme u prozi* (1997) dok je četvrta, *Autoportret s dušom: pjesme i fragmenti* (2008), koja objedinjuje prethodne tri, objavljena posthumno. Teme muško-ženskih odnosa, ženskog iskustva, iskustva potlačenosti i ugnjetavanosti, koje su bile ključne u njezinu znanstvenom radu, prisutne su i u njezinim pjesmama, esejima, radiodramama te kratkim pričama. Pjesme poput „Postala sam oprezna“, „Divna, da se kucnemo!“, „Svatko živi sam“, „Otvaranje“, „Ja sam“, „Čitavu zimu žene su rađale djecu“, „Uzmak“ i „Ima i takvih“⁹ prožete su autobiografskim elementima, no nastoje progovarati i o univerzalnom ženskom iskustvu: problematici braka, položaju i ulozi žena u kućanstvu te načinu na koji ih muškarci percipiraju.

Zečević smatra da je svijet podijeljen „ne na dva roda, nego na dvije klase: mušku i žensku, u smislu u kojem je Marx napisao da proletera kod kuće čeka njegov ‘potčinjeni’ proleter – žena. Ugnjetavani ima svoj ‘objekt’ ugnjetavanja“

Naposlijetku, Zečević je bila i strastvena polemičarka čiji su članci i komentari objavljeni u brojnim novinama, ponajviše u *Telegramu* i *Vjesniku*. Svoje je mišljenje uvijek iznosila nepokolebljivo i bez ustručavanja, neovisno o tome koliko su se njezini kolege i kolegice s njome slagali. Kao primjer moguće je izdvojiti novinski tekst „Položaj žene u odnosu na poimanje povijesti“. U njemu propituje različite načine predstavljanja žena i njihova rada u povijesti. Zečević kritizira kontinuirano zanemarivanje doprinosa žena, njihovih izuma i stvaralaštva, povezujući takav tretman sa suvremenim poimanjem žene i njezine uloge. To jasno izražava sljedećim riječima: „Ne zanimaju me dokazi kojima se na sličan način dokazuje značajna prisutnost žena u povijesti, jer proizlaze iz dojučerašnjeg poimanja povijesti. Postavlja se pitanje u kakvom se svjetlu ukazuje položaj žene u suvremenom shvaćanju povijesti? Što se podrazumijeva pod poviješću upravo danas u suvremenim znanstvenim promišljanjima?“¹⁰ Isto tako, u tekstu „Moralni standard“ navodi: „Žena sve može, ali još uvijek uz kakve doživljava! Društvo je još uvijek društvo koje se u parovima i obiteljima okreće za samcima koji su zastali u prepisivanju svoje domaće zadaće – i razmišljaju.“¹¹ Ukazujući na potisnutost i izbrisanost žena iz službenih povijesti i društvenih praksi, upozorava na opstojnost dvostrukih standarda koji, unatoč deklarativnoj

ravnopravnosti, i dalje oblikuju žensko iskustvo. Između prošlosti i sadašnjosti tako se uspostavlja jasna linija kontinuiteta, ali i izravna poveznica s feminističkom kritikom patrijarhalnih obrazaca koji se reproduciraju ispod površine naizgled promijenjenih društvenih odnosa. Upravo u toj napetosti između proklamirane slobode i stvarnog ženskog iskustva, Zečević prepoznaje ključnu pukotinu suvremenog društva: duboki raskorak između normativne slike ravnopravnog i emancipiranog društva te stvarnosti u kojoj žene i dalje žive ograničenje, nevidljivost i diskriminaciju. Ta pukotina nije tek pasivni znak nesklada i nepravde, nego aktivno mjesto kritičke spoznaje – dokaz da se patrijarhalni obrasci ne ukidaju formalnim priznavanjem prava, već opstaju kroz svakodnevne prakse, očekivanja i tumačenja stvarnosti. Stoga polemički tekstovi Divne Zečević ne ostaju na razini općenitosti, nego razotkrivaju kontradikcije između onoga što društvo tvrdi da jest i onoga što uistinu živi.

Iako je ostala upamćena ponajprije kao folkloristica, Divna Zečević nikada se nije zatvorila unutar granica jedne discipline ni jedne uloge. Bila je istodobno znanstvenica, posvećena istraživanju i razotkrivanju pučkih tekstova, polemičarka koja nije zazirala od sukoba ni od izricanja beskompromisnih stavova, te pjesnikinja čiji su tekstovi uvijek odavali emocionalnu i iskustvenu dubinu svega što je proživljavala. Unatoč bogatom opusu i svestranom stvaralaštvu, zaslužno priznanje dobiva tek danas, a tomu je uvelike pridonijela objava izbora iz njezina dnevnika *Život kao voda hlapi* (2017), koji je široj javnosti otkrio život ambiciozne i marljive, ali neshvaćene žene u društvu svojega vremena.

Zaslugom njezina supruga Petra Zdunića, ostavština Divne Zečević pronašla je svoje mjesto na dvjema, za nju, značajnim lokacijama – u Arhivu Srba u Hrvatskoj i u Institutu za etnologiju i folkloristiku. Njezin osobni fond u Arhivu broji 12 arhivskih kutija, a obuhvaća period od 1955. godine, kada je pohađala gimnaziju u Osijeku, do 2000. godine, kada je, unatoč Parkinsonovoj bolesti, još uvijek pisala znanstvene članke i predlagala projekte. Uz znanstveni i literarni rad, ostavila je i brojnu korespondenciju s obitelji, urednicima i kolegama, pregledne i stručne radove iz područja književnosti, radne materijale za potrebe istraživačkog rada, fotografije i školske bilježnice. U Institutu za etnologiju i folkloristiku čuva se dio dokumentacije vezan uz njezin rad u toj instituciji, a posebno mjesto u cjelokupnoj ostavštini zauzima njezin dnevnik, ukupno 6288 stranica, pisanih od 1961. do 2006. godine, koji se trenutno čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici.¹²

Danas, u vremenu u kojem se pitanja rodne ravnopravnosti iznova otvaraju i osporavaju, tekstovi Divne Zečević odjekuju snažnije nego ikad. Riječi koje je zapisivala bez zadržke, bez potrebe da ublaži vlastitu misao ili da se prilagodi očekivanjima okoline, danas djeluju kao podsjetnik, ali i opomena da se izborena prava ne podrazumijevaju, nego svakodnevno osvajaju i brane. Divna Zečević stoga ne pripada samo prošlosti, ona je i dalje sugovornica sadašnjosti, čiji su rad i djelovanje, iako samu sebe nije smatrala feministkinjom, nedvojbeno upisani u same temelje feminističke misli na ovim prostorima.

12 „Dnevnik o dnevnicima: Divna Zečević“. Booksa. Tekst napisan 3. rujna 2021. godine.

SAVA ŠUMANOVIĆ – ZAGREBAČKI PERIOD (1914. – 1925.): IZMEĐU FORMACIJE, OTPORA I TIHE SVJETLOSTI VITRAJA

SAVIN ZAGREB

Prva Šumanovićeve samostalna izložba u Zagrebu 1920. godine predstavlja vrhunac njegove rane afirmacije – nakon nje biva prepoznat kao jedan od vodećih mladih slikara. Odlazi u Pariz, gdje susret s kubizmom predstavlja ključnu točku transformacije. Povratak u Zagreb i izložba pariških radova 1921. godine rezultiraju potpunim nerazumijevanjem. Kritika ga optužuje za gubitak „vlastitog izraza“ i za pretjeranu fascinaciju Parizom i Picassom

PIŠE: **Nevena Petrić**

Grad i slikar

Zagrebački period stvaralaštva Save Šumanovića ne može se čitati kao jednostavna uvodna etapa u odnosu na kasniji, šidski opus. Takva bi interpretacija reducirala njegovu kompleksnost i zanemarila činjenicu da se upravo u tom razdoblju uspostavljaju temeljne koordinate njegova umjetničkog mišljenja. Zagreb nije bio tek mjesto školovanja; bio je prostor formacije, sukoba, projekcije i razočaranja u umjetnički eksperiment i – grad u kojem Šumanović ne samo da uči slikati nego i uči misliti sliku.

Dolaskom u Zagreb 1914. godine, u trenutku kada Europa ulazi u rat, a umjetnost se nalazi na prijelomu između naslijeđa 19. stoljeća i radikalnih avangardnih eksperimenata, Šumanović ulazi u složen kulturni organizam. Grad funkcionira kao čvorište različitih estetskih, ideoloških i generacijskih linija: simbolizam i secesija još uvijek su prisutni, ali već slabe; realizam i impresionizam dobivaju nove interpretacije; dok se modernizam, iako još uvijek parcijalno prihvaćen, sve snažnije artikulira kroz mlade umjetnike i intelektualce. U tom kontekstu, Zagreb nije periferija, nego tranzitni prostor između lokalnog i europskog. Umjetnici putuju, ideje cirkuliraju, časopisi prenose nove teorije, a izložbe postaju mjesta susreta različitih poetika. Upravo ta dinamična nestabilnost oblikuje mladog Šumanovića.

Vitrali Save Šumanovića u Zagrebu,
Jurišićeva ulica 24 / foto: Jovica Drobnjak

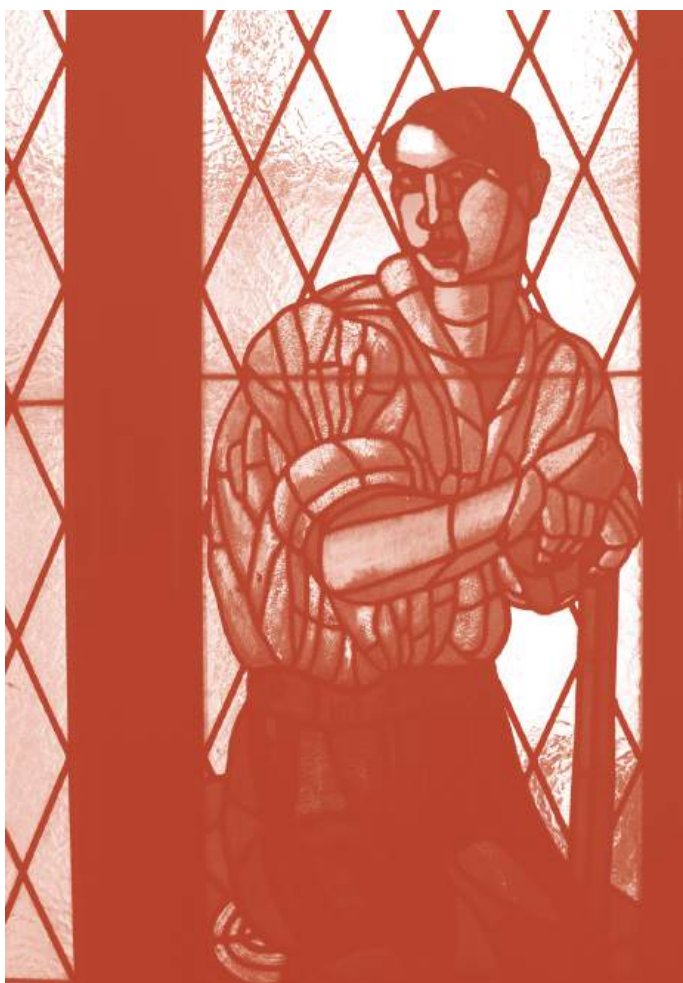
Akademija: između Dürera i Cézannea

Upisom na Višu školu za umjetnost i umjetni obrt, Šumanović ulazi u sustav koji počiva na discipliniranju pogleda. Pod vodstvom Otona Ivekovića i Mencija Clementa Crnčića, usvaja akademske principe: preciznost crteža, studij anatomije, kopiranje starih majstora. To je obrazovanje koje inzistira na redu, hijerarhiji i kontinuitetu tradicije.

No, paralelno s tim institucionalnim znanjem, razvija se i drugi, privatni kurikulum. Šumanović proučava Maneta, Van Gogha i Cézannea – umjetnike koji razgrađuju upravo one principe koje Akademija nastoji očuvati. Već u toj ranoj fazi javlja se ključni konflikt: između naučenog i naslućenog, između discipline i slobode. Taj konflikt nije prepreka, nego pokretač. On proizvodi napetost koja će obilježiti cijeli zagrebački period. Šumanović ne odbacuje tradiciju, ali je ne prihvaća bezuvjetno. On oscilira, ispituje, kombinira – i upravo u toj nesigurnosti formira vlastiti senzibilitet.

Prijateljstva, ideje i intelektualna mreža

Zagrebačke godine Save Šumanovića ne oblikuju se samo kroz akademski okvir i individualni slikarski razvoj nego i kroz razgranatu mrežu odnosa koja funkcionira kao paralelni, neinstitucionalni prostor učenja. Ta mreža nije bila

Vitraci Save Šumanovića u Zagrebu,
Jurišićeva ulica 24 / foto: Jovica Drobnjak

organizirana hijerarhijski, već je nastajala kroz svakodnevne susrete, zajednički rad, ateljee, kavane i neprekidnu razmjenu ideja. U tom smislu, prijateljstvo u zagrebačkom kontekstu nije privatna kategorija, već oblik intelektualne razmjene – način na koji se modernizam živi, a ne samo usvaja.

U studentskom krugu Akademije formira se prvo jezgro te mreže, gdje Šumanović dolazi u dodir s generacijom mladih slikara koja dijeli istu potrebu za izlaskom iz okvira akademske rutine. Odnos s Milanom Steinerom ima u tom krugu posebno mjesto, ne samo zbog lične bliskosti već zbog njegove uloge posrednika novih umjetničkih saznanja. Paralelno sa slikarskim krugom, Šumanović ulazi u širi intelektualni prostor zagrebačke književne i umjetničke avangarde. Susret s Antunom Brankom Šimićem predstavlja pomjeranje iz vizualnog u interdisciplinarni dijalog, u kojem se slika i tekst ne tretiraju kao odvojeni sistemi, već kao različiti oblici istog modernističkog pitanja. Njihova suradnja u časopisu *Juriš* i Šumanovićeva likovna interpretacija Šimićevih tekstova ukazuju na zajedničko razumijevanje umjetnosti kao autonomne stvarnosti, koja ne imitira svijet, već ga reorganizira. U tom odnosu posebno je važna ideja umjetničke autonomije, koja kod Šimića dobiva teorijski oblik, a kod Šumanovića slikarsku realizaciju.

U širem kulturnom kontekstu, ova mreža nadovezuje se na krug Proljetnog salona i generaciju umjetnika koja u poslijeratnom Zagrebu pokušava da redefinira modernizam. Zato se ova intelektualna mreža ne može promatrati kao sporedni sloj njegove biografije. Naprotiv, ona je jedan od ključnih pokretača njegovog umjetničkog formiranja. U njoj se oblikuje način gledanja,

način mišljenja slike i način razumijevanja umjetnosti kao kolektivnog, a ne isključivo individualnog procesa.

Paralelno sa slikarskim krugom, Šumanović ulazi u širi intelektualni prostor avangarde. Susret s Antunom Brankom Šimićem predstavlja pomjeranje iz vizualnog u interdisciplinarni dijalog, u kojem se slika i tekst ne tretiraju kao odvojeni sistemi, već kao različiti oblici istog modernističkog pitanja

Prva Šumanovićeva samostalna izložba u Zagrebu 1920. godine predstavlja vrhunac njegove rane afirmacije – nakon nje biva prepoznat kao jedan od vodećih mladih slikara. U jesen 1920. odlazi u Pariz, gdje susret s kubizmom predstavlja ključnu točku njegove transformacije. Povratak u Zagreb i izložba pariških radova 1921. godine rezultiraju potpunim nerazumijevanjem. Kritika ga optužuje za gubitak „vlastitog izraza“ i za pretjeranu fascinaciju Parizom i Picassom.

Povratak redu: neoklasicizam kao odgovor, a ne povlačenje

U europskom kontekstu nakon Prvog svjetskog rata, neoklasicizam se pojavljuje kao široki kulturni fenomen, a ne kao jedinstveni stil. On je dio onoga što će Jean Cocteau nazvati „povratak redu“ – pokušaj umjetnosti da ponovno uspostavi ravnotežu nakon razaranja ratne stvarnosti i raspada avangardnih iluzija o beskonačnom napretku. Umjetnici se okreću jasnoći forme, stabilnosti kompozicije i referencama na antičku i renesansnu tradiciju. Neoklasicistička faza Save Šumanovića, koja se intenzivnije oblikuje nakon 1921. godine, dugo je u interpretacijama bila čitana kao svojevrsni „korak unatrag“ – kao povratak tradiciji nakon modernističkog eksperimenta, odnosno kao smirivanje nakon kubističke i ekspresionističke napetosti. Međutim, takvo čitanje pojednostavljuje složenost jednog dubljeg procesa. Za Šumanovića neoklasicizam nije ni regresija ni odustajanje, nego promišljeni odgovor na krizu slike, ali i na krizu recepcije moderne umjetnosti u sredini u kojoj djeluje.

Ključna karakteristika Šumanovićevog neoklasicizma je monumentalnost figure. Ljudsko tijelo kod njega više nije fragmentirano, kao u kubizmu, niti emocionalno eruptivno, kao u ekspresionizmu. Ono postaje zatvorena, gotovo skulpturalna cjelina. Figure su teške, uravnotežene, postavljene u prostor s naglašenim osjećajem vertikalne i horizontalne stabilnosti – tijelo postaje nositelj trajnosti u svijetu koji je izgubio stabilnost. Neoklasicizam u njegovom slučaju nije kraj jednog puta, nego njegova najčvršća konstrukcijska faza – trenutak u kojem se slika ne pojednostavljuje, nego stabilizira kako bi mogla podnijeti složenost koja će tek doći.

Vitraci u Jurišićevoj: svjetlost, tijelo i tiha sakralizacija svakodnevice

Ako zagrebački period Save Šumanovića promatramo kao proces stalnog pregovaranja između različitih slikarskih jezika, tada vitraci u Jurišićevoj ulici iz 1924. godine predstavljaju njegovu najtišu, ali možda i najradikalniju artikulaciju. Oni nisu tek „primijenjeni rad“ ili marginalna epizoda unutar opusa, nego mjesto na kojem se sabiru i transformiraju ključne napetosti koje su obilježile cijelo to razdoblje: između tradicije i modernosti, između sakralnog i profanog, između slike kao objekta i slike kao svjetlosnog događaja.

Zagrebački period Save Šumanovića nije samo početak nego struktura koja podržava cijeli njegov opus. To je razdoblje u kojem se formira pogled, ali i sumnja; stil, ali i njegova dekonstrukcija. Vitraci u Jurišićevoj, kao tiho finale tog razdoblja, simbolički zatvaraju jedan ciklus: svjetlost prolazi kroz boju, kao što iskustvo prolazi kroz formu

Da bismo razumjeli njihovu specifičnost, potrebno je napraviti kratki otklon prema povijesti samog medija. Vitraj je, povijesno gledano, duboko ukorijenjen u sakralnoj umjetnosti zapadne Europe. Njegov vrhunac vezan je uz gotičke katedrale, gdje on ne funkcionira samo kao dekorativni element nego kao teološki aparat. U katedralama poput one u Chartresu ili Notre-Dame u Parizu, vitraci oblikuju iskustvo prostora: svjetlost koja prolazi kroz obojeno staklo postaje metafora božanske prisutnosti, dok ikonografski program – prizori iz Kristova života, likovi svetaca, biblijske naracije – služi kao vizualna teologija za tadašnje nepismene vjernike. U tom kontekstu, vitraj je uvijek bio više od slike: on je bio medij između vidljivog i nevidljivog, između materijalnog i transcendentnog. Upravo ta dimenzija čini Šumanovićev pristup posebno zanimljivim – jer on preuzima medij s tako snažnim povijesnim i simboličkim nabojem, ali ga premješta u posve drugačiji kontekst.

Vitraci u Jurišićevoj nisu smješteni u crkvi, nego uz stubište stambene zgrade. Ta promjena prostora nije samo funkcionalna nego konceptualna. Umjesto sakralnog interijera, imamo svakodnevni, gotovo banalni arhitektonski okvir. Upravo u tom „spuštanju“ vitraja iz crkve u svakodnevni prostor događa se ključni pomak: sakralno se ne ukida, nego transformira. Ikonografija koju Šumanović koristi na prvi pogled nema ništa religijsko: žene u radu, pastiri, majka s djetetom, figura s kruhom. To su motivi svakodnevice, gotovo arhetipske slike života. Međutim, način njihove obrade – monumentalnost figura, frontalnost, smirenost kompozicije – priziva jezik sakralne umjetnosti. Majka s djetetom neizbježno asociira na temu Bogorodice s Kristom; figura s kruhom evocira euharistijsku simboliku; pastiri prizivaju biblijske narative. No

Šumanović ne citira izravno, ne rekonstruira religijsku ikonografiju, nego je preoblikuje. U njegovim vitracima nema eksplicitnih svetaca, nema narativnih ciklusa. Umjesto toga, prisutna je tiha sakralizacija svakodnevice. Obični ljudi preuzimaju mjesto svetaca, a rad i život bivaju uzdignuti do predmeta dostojnih kontemplacije.

U tom smislu, može se govoriti o svojevrsnoj sekularnoj teologiji slike. Šumanović ne negira sakralno, ali ga premješta iz institucionalnog u egzistencijalno. Svetost više nije vezana uz religijski narativ, nego uz samu činjenicu postojanja – uz tijelo, rad, odnos majke i djeteta, ritam prirode. Formalno gledano, vitraci su duboko ukorijenjeni u njegovoj neoklasicističkoj fazi. Figure su stabilne, volumeni jasno definirani, kompozicija uravnotežena. No jednako je važno primijetiti i kontekst njihove narudžbe. Rađeni su po narudžbi trgovačke obitelji Deutsch-Maceljski, koju su 1943. ustaše uhapsile u Zagrebu i deportovale u Auschwitz gdje su ubijeni u plinskoj komori odmah po dolasku. Kao i mnogi umjetnici tog vremena, Šumanović je morao balansirati između vlastitih umjetničkih ambicija i očekivanja naručitelja. Neoklasicizam je bio stil koji je nudio određenu sigurnost – bio je razumljiv, prihvatljiv, „čitljiv“. Vitraci stoga nose i trag tog kompromisa. Ipak, upravo unutar tog ograničenja Šumanović uspijeva otvoriti prostor slobode. Umjesto da jednostavno reproducira očekivani stil, on ga transformira iznutra. Uvodi dvosmislenost, slojevitost, tišinu koja nije prazna, nego napunjena značenjem.

Ako pokušamo smjestiti vitraje unutar njegova opusa, mogli bismo reći da oni zauzimaju liminalnu poziciju – nalaze se na prijelazu između faza, između medija, između različitih koncepcija slike. Oni nisu ni čisto slikarstvo, ni čista primijenjena umjetnost; nisu ni potpuno sakralni, ni potpuno profani. Upravo ih ta „između-pozicija“ čini izuzetno važnima. Oni pokazuju Šumanovića u trenutku kada još uvijek traži, ali već zna. Kada još uvijek balansira između utjecaja, ali ih već integrira u vlastiti jezik. I zato vitraci u Jurišićevoj, skrivene u svakodnevnom prostoru, ostaju jedno od najtiših, ali i najdubljih mjesta Šumanovićeva opusa: mjesto gdje se susreću povijest i sadašnjost, sakralno i profano, forma i svjetlost – i gdje slika, možda po prvi put, postaje nešto što se ne samo gleda nego i doživljava.

Odlazak i kontinuitet

Godina 1925. ne označava samo definitivni kraj zagrebačkog perioda Save Šumanovića već i trenutak u kojem se jedna gusto spletena mreža iskustava povlači iz vidljivog prostora i prelazi u unutrašnju strukturu mišljenja. Zagreb se, iz te perspektive, ne ukida odlaskom, već internalizira. Postaje struktura mišljenja koja više nije vezana za konkretno mjesto, već za način na koji se slika gradi, razlaže i ponovo uspostavlja. Ono što je u Zagrebu bilo iskustvo susreta, konflikta i dijaloga, u kasnijim fazama postaje unutrašnji dijalog umjetnika s vlastitim naslijeđem. U tom smislu, Zagreb ne prestaje da postoji u Šumanovićevom radu – on samo prestaje da bude vidljiv kao izvanjski okvir i postaje nevidljiva, ali trajna osnova njegovog slikarskog mišljenja.

Zagrebački period Save Šumanovića nije samo početak nego struktura koja podržava cijeli njegov opus. To je razdoblje u kojem se formira pogled, ali i sumnja; stil, ali i njegova dekonstrukcija. Vitraci u Jurišićevoj, kao tiho finale tog razdoblja, simbolički zatvaraju jedan ciklus: svjetlost prolazi kroz boju, kao što iskustvo prolazi kroz formu. Ono što ostaje nije odgovor, nego mogućnost – i upravo u toj otvorenosti leži trajna vrijednost Šumanovićeva zagrebačkog razdoblja.

**O JEDNOJ MLADOSTI, AUTOR MARIO ŠIMUNKOVIĆ,
SRPSKI KULTURNI CENTAR ZAGREB, 26. 3. – 22. 4. 2026.**

HEROJI NAŠEG DOBA

Posjetitelj je suočen s činjenicom da nitko od tih ljudi, čije restaurirane i kolorirane fotografije uz kratke biografske crtice na izložbi sugeriraju zdravlje, vedrinu, ugodan građanski život, studentski polet, radnički ponos ili naprosto bezbrižnost svakodnevice, nije imao sreće da doživi oslobođenje Zagreba

PIŠE: Branimira Lazarin

Izložba *O jednoj mladosti* što je od 26. ožujka do 22. travnja u produkciji Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“ bila postavljena u zagrebačkom Srpskom kulturnom centru jedna je od najpotresnijih koje čovjek može vidjeti. Ulazeći u izložbeni prostor, posjetitelj je suočen s portretnim fotografijama mladih, i vrlo mladih ljudi, protagonista generacije koja je sredinom 1930-ih živjela i odrastala u Zagrebu. Posjetitelj je, međutim, suočen i s činjenicom da nitko od tih ljudi, čije restaurirane i kolorirane fotografije uz kratke biografske crtice na izložbi sugeriraju zdravlje, vedrinu, ugodan građanski život, studentski polet, radnički ponos ili naprosto bezbrižnost svakodnevice; nije imao sreće da doživi oslobođenje Zagreba.

Ljepota mladosti je univerzalna kategorija, pomisliti će posjetitelj dok promatra niz od 67 portreta srednjoškolaca, studenata i radnika koji su svi bili aktivni protivnici fašizma: svi su na neki način sudjelovali u Drugom svjetskom ratu. Neki od njih su bili zagrebački ilegalci u antifašističkom pokretu, neki su bili borci NOB-a, neki su prikupljali oružje i sanitetski materijal, neki su stradali i prije 1940-ih. Uz pomoć umjetne inteligencije danas svatko može kolorirati „stare“ fotografije i na taj način šarmantno romantizirati prošlost: ali ovdje o tome nije riječ. Nije, naime, jedino riječ o tome da posjetitelj, jednim pogledom na izložbenu građu restauriranu digitalnim alatom 21. stoljeća, osjeti svestremensku bliskost s mladim ljudima kojima je nasilje fašizma odnijelo živote. Riječ je i o tome da se posjetitelj doista suoči s detaljima nji-

hovah biografija, shvaćajući ubrzo koliko malo zna o nevjerojatoj hrabrosti tih ljudi koji su u Zagrebu željeli živjeti posve običan život. Riječ je, ukratko, o tome da se trenutkom naše pažnje, obilaskom ove obimom male izložbe, poništi tragičan javni učinak historijske nepravde prema ovim antifašistima. Neobično malo je potrebno da se povijesna istina osvjetli i prosvjetli.

U konceptualnom smislu, izložba je postavljena u dva dijela. U prvom su izložene fotografije protagonista i to tako da je uz ime naveden broj godina u trenutku smrti i kratka biografska bilješka. Osim portreta, izložene su i fotografije drugačijih prizora: radničkog štrajka (Rade Končar s radnicima Siemensu u štrajku 1938.), one iz privatnih zbirki (Josip Kulušić s gimnazijalcima u školi; Davorin Trinajstić s prijateljima na izletu; prva fotografija Dragice i Rade Končar snimljena nakon vjenčanja); ali i fotografski dokumenti fašističkih odmazdi, poput prizora pogubljenih u Kašini 23. travnja 1944. Drugi dio izložbe, kontrastno postavljen u skućenoj, polumračnoj prostoriji na čijem je zidu izložena replika policijskog kartona Bože Selakovića u velikom formatu, ujedno je i poanta koncepta. U centru prostorije, kao na odru, postavljen je veliki katalog predviđen za izložbeno listanje. Zapravo, uknjižena kartoteka, nešto između policijskog dosjea i anegdotalne povijesti protagonista. I neopisiv je osjećaj dok listate taj jezovito tužan, i istovremeno fascinantan katalog. Ambivalencija osjećaja, negdje između duboke tuge i pravedničkog ponosa, kao da vlada izložbom.

Također, na izložbi fascinira golem istraživački trud njezinog autora, Marija Šimunkovića, nezavisnog povjesničara s interesom za antifašističku povijest Zagreba, doktoranda na studiju „Moderna i suvremena hrvatska povijest u europskom i svjetskom kontekstu“ na zagrebačkom Filozofskom fakultetu. Zanimalo nas je na koji je način prikupio izložene fotografije i biografske podatke protagonista.

„Literaturu o Narodnooslobodilačkoj borbi počeo sam čitati u srednjoj školi. Uvijek me zanimalo, u tim povijesnim ili memoarskim knjigama, kako su izgledali ljudi o čijim sam sudbinama čitao. U nekim su knjigama fotografije bile relativno dobre kvalitete, ali je u većini tisak uništio detalje pa sam imao ‘okvirni dojam’ kako su ti junaci izgledali. Prije petnaestak godina počeo sam istraživati fotografije u muzejima i arhivima i shvatio da su sačuvane fotografije često odlične kvalitete pune detalja, a osobe na njima izgledaju kao i mi danas, samo imaju nešto drugačiju odjeću i fotografije su u crno-bijeloj tehnici. Tako da sam prilikom istraživanja u različitim arhivima i muzejima bilježio gdje se koja fotografija nalazi i fotografirao sam ih – ako je to ondje bilo dozvoljeno. Upravo ti detalji potaknuli su me da neke biografije dodatno istražim i da pronađem fotografije osoba čije su me biografije zanimale“, objašnjava Šimunković dodajući da većina fotografija s izložbe do sad nije bila izlagana.

„Neke fotografije (u lošijoj kvaliteti) objavljujane su u knjigama, a policijski kartoni s fotografijama sad su javno dostupni. Fotografija Krste Ljubičića (kojeg su frankovci 1937. ubili ispred studentskog doma u Runjaninovoj) objavljujane je u velikom broju knjiga – ali uvijek ista retuširana fotografija. Kad je usporedite s originalom, uočite ogromnu razliku. Fotografija na koju

EKBŠ / EKVŠ

Postav izložbe *O jednoj mladosti*,
foto: Jadran Boban

sam posebno ponosan da je ugledala svjetlo dana je ona Kate Dumbović koja je u trenutku smrti imala manje godina nego ja sada; a zbog nadimka 'Trešnjevačka mati' ili 'Mamica' i loših reprodukcija njenih fotografija doživljavao sam je kao staru ženu", tumači autor izložbe.

NDH koji predstavlja dio sustavne, zakonski oblikovane represije. Odmazde vješanjem izvršavale su se na mjestu partizanskih akcija, a ondje su obješene osobe koje s tom partizanskom akcijom nisu imale veze – jer su u to vrijeme bile u zatvoru. Dakle, te fotografije dosad nikad nisu bile objavljene iz dva razloga. S jedne strane, žrtve te odmazde nisu bile istaknute osobe u Narodnooslobodilačkom pokretu. Ali s druge strane, postojao je 'oprez' da bi netko mogao prepoznati izvršitelje odmazde, te 'obične stražare' odnosno mještane koji su sudjelovali u provedbi zločina."

A kakve su reakcije na izložbu? Pitamo autora o njegovom dojmu: jesu li svi posjetitelji shvatili ideju i koncept izložbe?

„Reakcije su bile iznimno pozitivne. Iako može biti vođena, izložba je po mom sudu ostavila najbolji dojam kad su je posjetitelji prvo pogledali, a onda postavili pitanja. Primjerice, nisu svi primijetili da broj godina u zagradi kod svake osobe označava broj godina u trenutku smrti, pa kad su ponovno pogledali fotografije ostali su dodatno šokirani. Cilj je naravno da posjetitelj sam upozna likove mladih osoba 1930-ih godina. Za neke može saznati hobije, ili kakva je osoba bila – što naravno pokazuje da nisu bili mnogo drugačiji od nas. Ivo Ribar (poznatiji kao Ivo Lola Ribar) fotografiran je, recimo, sa svojim psom ljubimcem Bobijem. Mnogi koji imaju kućne ljubimce rekli su mi da im je to najdraža fotografija na izložbi. Drugi svjetski rat prikazan je pak u prostoriji gdje se sudbine ubijenih mogu razumjeti u formi kartoteke. Podaci u kartoteci neznatno su opširniji od podataka koji se mogu pronaći na 'kamenima spoticanja', a za svaku osobu napisan je dodatni izvor gdje se mogu pronaći dodatni (ali ne cjeloviti) biografski podaci. U toj prostoriji prikazan je teror kroz plakate i fotografije. Na velikoj fotografiji s policijskog dosjea Bože Selakovića jasno se vidi rana na grkljanu koju je 'zaradio' očito neposredno prije fotografiranja. Ta fotografija otvara mnoga pitanja, a kroz slične sudbine nudi mnogo mogućih odgovora. Također, među plakatima je izložen i onaj o kažnjavanju osoba koje su sudjelovale u postupku pobačaja – a cijeli proces je bio ustaška namještaljka. Najeksplicitnija je

**Ljepota mladosti je
univerzalna kategorija,
pomislit će posjetitelj dok
promatra niz od 67 portreta
srednjoškolaca, studenata i
radnika koji su svi bili aktivni
protivnici fašizma: svi su
na neki način sudjelovali u
Drugom svjetskom ratu**

Naravno, većina izloženih fotografija prvi je put izložena jednostavno zato što se ovim protagonistima antifašizma u Hrvatskoj nitko do sada na ovakav način nije bavio. Takav rezon i tu prešutnu društvenu dinamiku dobro poznaje svaki posjetitelj izložbe, a Šimunković objašnjava.

„Da, nitko se nije bavio običnim pripadnicima Narodnooslobodilačkog pokreta, nego isključivo onim najistaknutijima. Fotografije ustaške odmazde u Kašini su, recimo, ovdje prikazane prvi put. Prikazuju seriju od devet fotografija. Od dolaska taoca u Kašinu, čitanja presude, stavljanja omče i samog čina vješanja do mrtvih tijela koja vise. Odmazde su onakav oblik terora u

СТУДЕНТИ / STUDENTI

Postav izložbe *O jednoj mladosti*,
foto: Jadran Boban

serija fotografija ustaške odmazde u Kašini na kojima se vidi ustaški teror na djelu. U NDH su i školska djeca morala dolaziti gledati takva javna vješanja. Ipak, ako zastanemo na tren, na slikama terora vidimo i prizore otpora. Božo Selaković, iako zna da ga čeka smrt, ne izgleda uplašeno. Liječnici i ostale osobe koje su izvršile (ili organizirale) zahvat pobačaja svjesno su riskirale visoke kazne, a na fotografijama odmazda vidimo ljude koji spremno idu u smrt“, kaže naš sugovornik.

Osim portreta, izložene su i fotografije drugačijih prizora: radničkog štrajka s Radom Končarem, one iz privatnih zbirki, kao i fotografski dokumenti fašističkih odmazdi, poput prizora pogubljenih u Kašini 23. travnja 1944.

Naposlijetku, bilo bi posve logično zaključiti da ova izložba bude „putujuća“ odnosno da se, radi svog jednostavnog konceptualnog postava, naprosto seli po gradovima i selima. Iz poznatih razloga, ne samo društvene klime

nego i na mnoge načine kompliciranog pristupa u kurikulum (srednjih) škola, nije realno očekivati da će ova izuzetna izložba imati veću publiku. Šimunković, ipak, veli da je imala odlično iskustvo s posjetom učenika iz škole, kad je bila u njihovoj blizini.

Pitamo ga da nam objasni to iskustvo: i što bi, kao pretpostavljeni povjesničar pedagog, rekao starijim tinejdžerima kad bi ih vodio kroz ovu izložbu?

„Bilo bi odlično da ova izložba bude prikazana na različitim adresama. Naravno, o tome ovisi puno faktora, ali ja sam vječiti optimist. Do škola je, kao što je poznato, teško doprijeti. No, i tu su mogući pomaci. Naprimjer, izložbu *Brdovec i okolica u Drugom svjetskom ratu*, čiji sam bio autor i koja je održana prošle godine, posjetili su učenici obližnje škole, a početkom ove godine izložba je gostovala u njihovoj školi. Vodio sam i dvije radionice za učenike osmih razreda te škole u kojima su učenici na temelju dokumenta trebali napisati kratke biografije nekoliko osoba čija imena se nalaze na spomeniku u krugu škole. Uz dokumente, učenici su dobili i fotografiju osobe kako bi je mogli vizualizirati. Dobio sam odlična pitanja što su pokazala na koji način učenici razmišljaju o događajima vezanim uz Drugi svjetski rat. Sve se može, kad postoji volja nastavnika i ravnatelja škole. A što bih rekao tinejdžerima na izložbi? Pa isto što i svima koje sam vodio kroz ovu izložbu. Ovo je priča o ljudima koji su se prije Drugog svjetskog rata opredijelili da budu na strani borbe za socijalna, radnička i sve ono što danas smatramo ljudskim pravima, ali pokazuje da su se mogli opredijeliti i za drugu stranu – onu koja promiče mržnju, ksenofobiju, šovinizam i sve isključivosti sadržane u nacizmu i fašizmu. Opredjeljujemo se na kojoj ćemo biti strani – baš kao što su se ljudi opredjeljivali 1930-ih godina. Mladi ljudi prikazani na ovim fotografijama naša su inspiracija“, rekao je autor izložbe.

**ВЕЛИМИР ИЛИШЕВИЋ: *ESCHENSTOCK / ЈАСЕНОВ ПРУТ*,
СРПСКИ КУЛТУРНИ ЦЕНТАР ЗАГРЕБ, 22. 4. – 12. 5. 2026.**

УКАЗ ЈАСЕНОВОГ ПРУТА

Српско народно вијеће (СНВ) и Визура аперта заслужни су за изложбу швицарског сликара Велимира Илишевића под називом *Eschenstock / Јасенов прут*, која се уз присуство аутора отворила поводом 81. годишњице пробоја логораша из усташког логора смрти Јасеновац 22. априла 2026. у Српском културном центру (СКЦ) у Прерадовићевој улици 21 у Загребу

пише: **Соња Лебош**

Овај текст довршавам на Дан ослобођења Загреба од фашизма, 8. свибња 2026. Често сам се (про)питивала о томе колико су моји особни идеологеми увјетовани идеологијом социјалистичке Југославије у којој сам одрасла. Док се присјећам основношколских излета на Петрову гору, из дана када горе још није био дигнут Бакићев објект-споменик, док смо као ученици сједили уз порције граха и слушали о партизанској болници, о бризи за немоћне, о солидарности... једино што замјерам својим тадашњим одгајатељима је што нам нису више говорили о томе како фашизам никад није престао бити пријетња. Како су се фашистичке вође провукли тзв. пацовским линијама и дочепали се Аргентине, како су Сједињене Америчке Државе практички амнестирали Клауса Барбија (Klaus Barbie), „крвника из Лиона“, како је фашизам владао Шпањолском све до Франкове смрти...

Мојим дјетињством ориле су се побједничке прјесме, гледали су се *Отписани* и *Непокорени град*, *Салаш у Малом Риту*, *Куда иду дивље свиње...*, мало смо сазнавали, читали и гледали о звјерствима почињеним тијekom Другог свјетског рата у логорима тзв. Независне Државе Хрватске. У Јасеновцу, прије свега, али и бројним другим стравичним логорима смрти. Ми, који нисмо имали директне претке страдале под тим језивим околностима расних закона усмјерених

Rueckflug / Повратни лет, 2013., уље на платну

против Срба, Јевреја и Рома, нисмо довољно сазнали о свему што се догађало. Можда због тога ово негирање, холокауста које се данас дозвољава, па и потиче у медијском простору Републике Хрватске, одјекује у мом менталном простору на застрашујући начин. Први пут се питам: одиста, што ће бити сутра? Хоће ли мрак и на овим просторима поново завладати, као што влада Газом? Колико фашизма можемо поднијети?

Превише, нажалост. Пуно превише.

Само отприлике два тједна прије ослобођења Загреба 8. свибња 1945., точније 22. травња, група јасеновачких узника на челу са сињским комунистом Антом Бакотићем одлучила је пробити логорски обруч и домоћи се слободе. „У пробоју је судјеловало око 600 заточеника – под ‘унакрсном ватром’, ‘бежали смо куд је тко стигао’. Прескачући ‘преко мртвих и рањених’ (‘под бункером на излазу, гомила мртвих логораша. Преко њих се мора газити’), вјеројатно их се и више од 200 пробило изван логорског круга... Усташе су за бјегунцима послали сатнију младих војника, готово дјечака. Хубер се сусрео с једним од њих, ‘није имао више од 13–14 година, пошао је према мени, испалио метак, али и промашио. Требало је нови метак гурнути у цијев. Пошао сам према њему, ријешен да га ликвидирам. Али он је побјегао.’ Мањи

Eschenstock / Штан од пепела, 2013., пастеле

Eschenstock / Штан од пепела, 2013., уље на платну

дио логораша скочио је у Саву, неке су усташе погодили, а неке нису, па је тако 'множина живих и мртвих плутала ријеком'. У име оних који су се спасили свједочио је простодушно Јешуа Абинун – 'Не могу рећи да је то био неки хероизам (...) Није ту било памети. Ето, није те погодило и остао си жив.' Борис Ханжековић, врсни предратни спринтер, био је у Јасеновцу заточен 1944. Вјеројатно је сачувао дио снаге и могао је релативно брзо трчати, али није преживио пробој. Није познато како је убијен. Међу погинулима био је и Анте Бакотић.¹

Радови изложени на изложби настајали су у раздобљу од 1999. до 2013. године. Технике су разне, од уља на платну, једног уља на панел плочи, пастела на папиру, туша на папиру и цртежа у блоку

Овом повјесном догађају Српско народно вијеће (СНВ) и Визура аперта посветили су изложбу швицарског сликара Велимира Илишевића под називом *Eschenstock / Јасенов прут*. Изложба је, уз присуство аутора, отворена поводом 81. годишњице пробоја логораша из усташког логора смрти Јасеновац 22. априла 2026. у 19 сати у Српском културном центру (СКЦ) у Прерадовићевој улици 21 у Загребу.

У логору Јасеновац биле су заточене бака, мајка и тетке Велимира Илишевића. „Послије козарачке офензиве моја је бака с четири кћери завршила у Јасеновцу. Једна од тих кћери је моја мајка. Разговори о том времену били су шури, али довољни да се урежу у моје сјећање. Те трауме Јасеновца и Старе Градишке, кроз које су пролазиле, те слике голготе и убијања, страхови из тог времена пратили су их кроз читав живот. Послије раздвајања моја мајка и тетке завршиле су као служинчад у неким обитељима, што им је и спасило живот. И бака је чудом преживјела логор. Након рата вратиле су се у село, а најмлађа од кћери, тада беба, остала је у једној загребачкој обитељи и никад није наставила живот у својој биолошкој обитељи. Мој отац се у збјегу изгубио и сам је прошао кроз обруч. Видио га је Нијемац, тако је говорио. И пустио,“ каже Илишевић.

Велимир Илишевић рођен је у Сиску 1965. године. Након што је крајем 1980-их напустио родну Југославију и преселио се у Швицарску, продубио је свој интерес за умјетност на Школи дизајна у Цириху. Међутим, након кратког времена напустио је школу како би храбро кренуо у самостални, неакадемски умјетнички развој. Слједило је раздобље интензивног проучавања дјела важних умјетника попут Винцента ван Гога, Хаима Сутина (Chaima Soutine), Вилфрида Мозера (Wilfrida Mosera) и Филипа Гастона (Philipa Gustona). Споменути умјетници и перцепција осјетљивости у њиховим умјетничким и експресивним праксама представљали су формативне утјецаје на властити рад. Ипак, без усвајања туђих формалних и стилских рјешења, Илишевић је корак по корак, тијekom многих година педантног рада, развио властити аутентични визуални језик. На тај је начин успио смјестити свој индивидуални сликарски израз на границу између апстракције и фигурације. Иако се појединачни репрезентативни елементи могу препознати на слици; међутим, издвојени из свог

¹ Извор: <https://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/4/22/185/> (Приступ 8. свибња 2026.)

изворног контекста и апстрахирани кроз Илишевићев експресивни, сликарски стил и унутарњу концепцију слике, ти репрезентативни елементи добивају ново значење.

Радови изложени на изложби назива *Јасенов прут / Eschenstock* настајали су у раздобљу од 1999. до 2013. године, но већина их настаје 2013. године. Технике су разне, од уља на платну, једног уља на панел плочи (рад под називом *Творци домовине* из 1999. године, заправо и најранији рад на изложби), пастела на папиру, туша на папиру, и цртежа у блоку. И један *асамблаж (assemblage)* који није наведен у каталогу, гдје су цртежи спојени с природним материјалима лишћа и грања.

Једна изложба, ма како добра била, неће нам сама по себи моћи показати пут према свјетлу. Но, засигурно придонио препознавању нужности императива воље за непрестаним трагањем за свјетлом, за људскошћу, и за континуираним отпором злу

Како у каталогу изложбе (уредница Даворка Периф) пише повјесничар умјетности Волфганг Улрих (Wolfgang Ullrich) „назначени објекти на сликама увијек дјелују фрагментарно, као да су насилно раскомадани или барем истргнути из сваког контекста. Разарање и агресија нису једноставно нестали... Све зло се само повукло у неодређено. А зар то није још језивије? Зар тада не морамо стално рачунати на њега? Зар се оно не може појавити било када и било гдје?“ То је управо осјећај који дијелим, осјећај свеприсутног зла, од саме изложбе, до данашњег дана који је у мом дјетињству био ведар дан, Дан ослобођења Загреба...

У својим биљешкама у каталогу, Велимир Илишевић записује како вјерује како га је управо чињеница што је неки Нијемац пустио његовог оца да преживи довела у један од његових сада домицилних градова – Берлин: „Тај, који је пустио мог оца да прође поред њега, пустио је и мене да дођем на овај свијет. Зато сам ваља и дошао у Берлин.“

Даворка Периф пак у каталогу истиче: „Постављање ове изложбе у Хрватској, управо у контексту сјећања на страдања и пробој у Јасеновцу (22. травња 1945.), није само ликовни догађај који отварао на исти датум већ нужан сусрет с траумом која, кроз Илишевићев потез, напокон проналази пут према свјетлу.“

Неупитно је да сликарска геста, као и све друге врсте умјетности, може изазвати катарзу. Међутим, чини се да људска врста никад неће у потпуности раскрстити са злом. Или да је Хрватска, као земља, наша неку сувислу људску путању. Док гледам платна која се зову *Јасенов прут* из 2013. као да видим омче, низ малих омчи које могу спутати људску

путању увијек и свагда. Попут *Мртвоузица* Богдана Богдановића, омче на Илишевићевим сликама чини се да говоре: људи су чини се осуђени на вјечну борбу између добра и зла – у себи самима, у сусрету с другима, па и с умјетношћу.

Присјећам се набоја једне другачије репрезентације Другог свјетског рата у мом родном граду, који данас није слободан – у њему се дозвољава говор мржње, а то није слобода. Била је то телевизијска серија *Суморна јесен* из 1969. године, настала на предлошку мемоара загребачког илегалца и најмлађег партизанског генерала Ивана Шибла. Нема ту акцијске лакоће постојања као у *Отписанима* или *Непокореном граду*. *Суморна јесен*, а односи се на 1941., преноси атмосферу Загреба притиснутог фашистичком чизмом, у којем су се Срби и Јевреји трпали у вагоне и отпремали за логоре смрти. Није било једноставно, нити лако, нити весело бити илегалца у Загребу. Они који су носили фашистичку чизму живјели су добро у Загребу, скоро до самог краја, а када су осјетили да губе своје крваво тло под ногама, спакирали су плијен и своје ближње и омогућили им бијег већ 1944. године. Није било једноставно организирати покрет отпора 1941. у окупираном Загребу.

Дјеца данас одрастају а да ништа не знају о тим тешким борбама за слободу, слободу која није била ни чиста нити посве сјајна и невина чела, али је ипак била свјетлосним годинама далеко од државе која је донијела расне законе и клаала жене и дјецу као кокоши. Можемо ли им замјерити што су незналице? Чак и ја, која сам знала наизуст све одлуке на свим засједањима АВНОЈ-а (Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије), нисам знала довољно о злу на које су људи који су конципирани (sic) Јасеновац били спремни. Данас расту дјеца која једва да су чула за Већеслава Хољевца, а камоли за Кочу Поповића или Ивана Гошњака (њих тројица су држала побједнички говор на препуном главном загребачком тргу 11. свибња 1945.) – како им можемо замјерити што су насјела на неку другу пропаганду?

Једна изложба, ма како добра била, неће нам сама по себи моћи показати пут према свјетлу. Но, засигурно придонио препознавању нужности императива воље за непрестаним трагањем за свјетлом, за људскошћу, и за континуираним отпором злу.

Урањање у Илишевићеве радове на изложби *Јасенов прут* у мени ствара јеку ријечи Ивана Шибла: „Увијек сам био опсједнут деветим метком. Осам њима, а девети мени. И мене и моје другове стално је пратила та идеја, али не као страх од смрти, него као нада у спас од смрти у најстрашним мукама. Колико су пута наши младићи и дјевојке за вријеме мрцварења по подрумима усташке и њемачке полиције, осакаћени и ослијепљени у грчу неподношљива бола били на рубу памети... Многи су проживљавали страшне моралне кризе. Колико пута је још само мало требало да капитулирају. Неки су, иако је таквих веома мало, клонули, јер постоји граница људске издржљивости. Они који су издржали до краја, најљепши су ликови револуционара. О свима њима ваља писати.“

О свима њима ваља писати, сликати, пјевати, говорити, правити филмове и серије.

И никада не заборавити.

И никада не одустати.

И увијек се сјећати.

**INTERAKTIVNA INSTALACIJA SUBAsoba / REX ILUSIVII, KUSTOSICA BOSILJKA ZIROJEVIĆ LEČIĆ,
SRPSKI KULTURNI CENTAR ZAGREB, 27. 4. – 15. 5. 2026.**

POŠTUJ GREŠKU SVOJU KAO SKRIVENU NAMERU

Da je Mitar Subotić živ, znamo da bi i dalje otkrivao, sate provodio eksperimentirajući i donio nešto novo, no ne znamo u kojem bi žanru to bilo. Ovo vrijeme bilo bi idealno za njega, i bio bi, kao i njegovi slušatelji, potpuno rasterećen od očekivanja i zahtjeva glazbene industrije. Baš kao i u jugoslavenskoj i brazilskoj fazi, ostavio bi velik trag, jer ovakva glazba zapravo nikad ne zastarijeva

PIŠE: **Željko Luketić**

„Poštuj grešku svoju kao skrivenu nameru“, bila je jedna od omiljenih karata Mitra Subotića Sube iz *Zaobilaznih strategija* Briana Ena, duhovnog oca i teorijskog gurua brojnih generacija glazbenika, još od početaka Roxy Musica i Davida Bowieja iz berlinske faze, pa sve do klinaca s računalima danas. Istoimena knjiga koju su uredili Goran Vejvoda i Slobodan Cicmil, izašla je 1986. godine u Beogradu, u nevjerojatnoj *underground* nakladi od 3000 primjeraka (!) i odmah postala obavezno štivo za eksperimentatore i avanturiste zvuka. Uz brojne intervjuje s Enom, ispisala je model rada u glazbi i studiju koji se oslanjao na izbjegavanje zadanih obrazaca, promjenu uloga glazbenika iz jedne u drugu, a ponekad čak pozivala na nužnu stanku i odmor. Gotovo je uvijek tražila neki drugi put do rezultata stvaranja, bilo ono produkcijsko, instrumentacijsko ili kompozitorsko. Karte s ispisanim uputama izvlačene su u studijskim sesijama poput lutrije: „Naglasni razlike“, „Koristi manji broj nota“, „Oslobodi se želje“, „Ne plaši se

Ex-Yu Electronica, Vol. III / Diktatura, humor, agresija.

Ex-Yu Electronica III, 2012.

klišēja“, „Otkrij recepte koje koristiš i napusti ih“, samo su neki od poticaja koji bi glazbenike (pre)usmjerili iz utabanih staza, a nekad ih ponudili i kao rješenje. Baš kao i ambijentalna glazba, koji su mnogi doživljavali kao pozadinsku i nebitnu seansu za opuštanje u spa-resortu i ovaj se niz uputa mogao doživjeti kao ni po čemu osobita *new age* filozofija, no upravo su glazbenici dokazali da je Enov instinkt bio nepogrešiv u svojoj jednostavnosti.

Mitar Subotić, baš kao i njegov prijatelj Goran Vejvoda, duhovno su se slagali s Brianom Enom bez obzira na udaljenost i vrijeme. Mogli su, a zacijelo i jesu, dopisati i vlastite karte „zaobilaznih strategija“ i disali bi zajedno s ritmom planete tih godina: vremenom velikih promjena u glazbi, dolaskom značajnih inovacija u studijskom i produkcijskom radu, te ubrzanom razvitku novih elektroničkih instrumenata. I dok je srednjostrujaška *rock* generacija i dalje inzistirala na znoju i gitarama, Suba u svojoj prvoj inkarnaciji kao Rex Ilusivii, a poslije i pod vlastitim imenom, još dublje korijenje vuče iz generacija starih eksperimentatora i elektroakustičara 50-tih i 60-tih godina, bliži je prepariranim klavirima sa zagrebačkog Muzičkog Biennalea i Elektronskom studiju beogradskog radija, gdje je uostalom i krenuo uplovljavati u svijet žica i struje pod vodstvom Paula Pignona. Studio u Beogradu, koji je uz Pignona vodio i Vladan Radovanović, također teoretičar i pionir novog zvuka u Jugoslaviji,

pozdravljao je suradnje s glazbenicima iz drugih područja, bježeći od betonskog akademizma najužih specijalističkih zanimanja i diploma, demokratski otvarajući prostor čak i grupama poput Zane (singl „On“ / „Ti si neko staro lice“, Jugoton, 1981. nastao je upravo u tom studiju), ali i na fakultet tek upisanim mladim studentima poput Sube. Uz modularni Synthi 100 i mašineriju kakvu je imalo svega nekoliko studija u Europi i legendarni BBC Radiophonic Workshop, mladi umovi učili su se glazbenom neposluhu. Iako je kao glazbenik na fakultetu briljirao, Suba ga nije završio, nego tek apsolvirao, odbijajući za svoj završni rad unijeti preinake koje je smatrao suvišnim. Profesoru je odgovorio: „Vi stvarate muziku 19. stoljeća, ja stvaram za 21. stoljeće.“

Mitar Subotić, baš kao i njegov prijatelj Goran Vejvoda, duhovno su se slagali s Brianom Enom bez obzira na udaljenost i vrijeme. Mogli su, a zacijelo i jesu, dopisati i vlastite karte „zaobilaznih strategija“ i disali bi zajedno s ritmom planete tih godina

Profesor je bio ugledan, ali slabo ga se sjećamo. Sube se zato svi prisjećaju iznova i opet iznova, zahvaljujući interaktivnim izložbama poput *SUBAsobe* koja je nakon svog najšireg izdanja u Novom Sadu, u vrijeme dok je grad bio Europska prijestolnica kulture 2022. godine, preko Pariza i drugih gradova stigao i do Zagreba u prostorno manjem, ali duhovno netaknutom obliku. U dvije sesije događanja u SKC-u u Preradovićevoj, popraćeno i projekcijama filmova u KIC-u, neuobičajeno je puno događanja za ovakve projekte, toliko da sa sobom stalno valja nositi program i provjeravati tko o čemu i kada zbori, tko svira, tko predstavlja koje izdanje i koji se *tribute* Subi trenutno odvija. Vesela ekipa Fondacije Mitar Subotić Suba, koju vodi agilna Subina majka Ruža Subotić, mogla se sretati u vedrim druženjima po cijelome centru grada, gdje se pozdravljalo i grlilo s brojnim prijateljima, štovateljima i izdavačima, kao da se svi znaju gotovo pa cijeli život i sada se ponovno vide. Energija tih susreta koju Ruža Subotić odašilje najprije je majčinska, ona koju je kako i sama kaže „nadmjestila radom umjesto tuge“, potom dobrotvorna u smislu dotacija Subinih tantijema bolnicama i Fondaciji, a onda i arhivsko netipična, jer je, za razliku od većine nasljednika umjetničkih ostavština, odlučila svoje blago ne prodavati i ne rasipati uzalud. Odlučila ga je pokazivati, nuditi na uvid, analizu, razgovor i danas jako važnu kontekstualizaciju.

Tako smo na razgovorima uz izložbu saznali kako se na dnevnoj bazi novi materijali još uvijek pronalaze: neke od fotografija Sube sa zagrebačke izložbe prvi su put pokazane, a nađene su slučajno, na odbačenim rolima filma u smeću koje je čekalo otpremu. Valjda je „iluzivni“, „nevidljivi“

Dreambird, 2022.

VENTILATOR 202

DEMO TOP 10

Ventilator 202, 1983.

Rex nekim kozmičkim utjecajem uputio slučaj da se materijal nađe, da se rekonstruiraju sadržaji iz havarija arhiva i da se baš svaki artefakt izuzima kao vrijedan dokument. Kustosica Bosiljka Zirojević Lečić morala je za zagrebački postav odabrati najbitnije, ali i drugačije od *SUBAsobe* koja u svaki grad donese nešto posebno. Uz fotografije, privatne prepiske, instrumente iz studija, plakate i izdanja, razgovori s novosadskom ekipom upravo su ono najvrednije na ovoj izložbi. Interaktivna nije zato što se može sve opipati i dotaknuti (jer može), nego upravo zbog kontakta i razgovora s vodećom pijanisticom minimalizma i postminimalizma Brankom Parlič, živih anegdota Zorana Janjetova koji je bio jedan od najbližih Subinih glazbenih i grafičkih suradnika ili gromkog novosadskog veseljaka Ivana Fecea Firčija, koji u nogama i bubnju ima gotovo cijelu povijest domaće glazbe. Boško Buta, koji je priredio iznimno zanimljivo CD izdanje Subine kazališne

Postav izložbe *SUBAsoba*,
foto: Jadran Boban

glazbe, spomenuo je malo poznate detalje o čestim Subinim odlascima u Zagreb i radu u Elektronskom studiju Lisinski, prvom digitalnom studiju u Jugoslaviji koji je dijelom vodio i kompozitor Igor Savin.

Gostovali su i redatelj Haris Pašović, te Slobodan Kajkut koji je za vlastitu izdavačku kuću God Records netom objavio integralnu verziju Subinog albuma *Disillusioned!* i nadamo se, porazio piratska izdanja koja godinama izdaju i preprodaju krupni EU poduzetnici. Jugoslavenska glazba ima svoje tržište, koje u vrijeme prvih Rexovih diskografskih pokušaja nije izvan granica države prolazilo osim u malim nakladama Radija Novi Sad ili tek povremenih demo-gostovanja na kompilacijama *Ventilatora 202*. Časopis *Rock* u svom broju iz studenog 1985. donosi razgovor sa Subom koji adresira upravo to pitanje. „Zašto Rex nema ploču?“ naslov je teksta u kojemu Mitar objašnjava kako nema ni energije ni volje nuditi se, objitati vrata, prodavati se, učiniti ljepšim, više seksi ili komercijalnijim. „Kada sakupim osam različitih pesama, niko neće da ih objavi. Jugotonu ili nekoj drugoj kući to ne odgovara jer predstavlja rizik. S druge strane, ni ja nisam dovoljno agresivan da bih jurio po diskografskim kućama, ubeđivao ih, svađao se i nervirao. Živim od pisanja za film i kazalište, a ove demo-trake su samo za moje zadovoljstvo“, kazao je. A trake je slao anonimno, uporno, slijedeći principe *underground* (i posebno izraženo na ovim prostorima) eksperimentalnog, *punk* i *industrial* izdavaštva kazeta koje su omote imale ispisane ručno, kemijskom olovkom. Jedna takva je iz arhive demo-emisije zagrebačkog Radija 101 koju je vodio Dubravko Jagatić dospjela na ploču *Ex-Yu Electronica III* (Monofonika, 2012.) u izdanju mariborskog Subkulturalnog Azila. Suba je na njoj čak i snimio upute kako se sluša, koje su također uvrštene na vinil uz imena kao što su Maria Marzidovšeka, Strukturne ptice (Let 3) i drugi, te je na koncu postala najprodavanija iz serijala. Upravo ta ploča doći će do Vladimira Ivkovića, DJ-a i vlasnika izdavačke kuće Offen Music koji potom kreće u sistematično istraživanje i objavljivanje nepoznatog Subinog kataloga. Danas je izdavača i slušatelja koji ponovno otkrivaju Subu mnogo, a katalog ni približno nije iscrpljen. Primjerice, omiljena „Plava jutra“ s Marinom Perazić ili obrada Jamesa Browna „Sex Machine“

s Milanom Mladenovićem nikad nisu vidjeli vinila, a spadaju u radiofonične, gotovo pop i funk snimke čovjeka koji je ime stvorio najprije u instrumentalnoj, elektroničkoj i ambijentalnoj glazbi, da bi potom najveću slavu doživio u Brazilu, gdje, reći će gosti iz Novog Sada, „posubljuje“ ionako slavnu brazilsku glazbu.

Interes za Subom nije, međutim, samo proizvod dobrog rada Fondacije. Glazbena kritika, koja je u Jugoslaviji prezirala elektroniku, danas više nije toliko jaka, slušatelji autonomno biraju i ne oslanjaju se na preporuke autoriteta ili pak te autoritete formiraju sami. Starijoj generaciji pregara mozak od novih kombinacija, ali upravo je to Suba sve nas naučio – biti otvoren prema svakoj glazbi i zvuku. Da je Mitar danas živ, znamo da bi i dalje otkrivao, sate provodio eksperimentirajući u studiju i donio nešto novo, no ne znamo u kojem bi žanru to bilo. Ovo vrijeme bilo bi idealno za njega, i bio bi, kao i njegovi slušatelji, potpuno rasterećen od očekivanja i zahtjeva glazbene industrije. Baš kao i u jugoslavenskoj i brazilskoj fazi, ostavio bi velik trag, jer ovakva glazba, koja može imati bazu u pjevu ptica, šumu valova, minimalnim melodijskim frazama ili čak i manje od toga, zapravo nikad ne zastarijeva. U predgovoru za novo izdanje zajedničke suradnje, albuma *The Dreambird* (Lugar Alto, 2022.), Goran Vejvoda objašnjava i donekle pozitivnu stranu raspada starijeg sistema i dolaska ovog novog: „Velika posleratna američka i anglosaksonska kulturno-imperijalistička mašina je samu sebe porazila i to za dobrobit svih. Napokon možemo da slavimo nekada omražene termine ‘world music’, ‘world sound’, ‘world radio’ ili ‘muzika četvrtog sveta’ sa osmehom na licu.“ Brazil se Mitru naprosto morao dogoditi jer je, još 80-tih, prostor za njegove eksperimente ovdje postao preuzak. Vejvoda dodaje, „pored visokog nivoa muzičke interpretacije, prirodne muzikalnosti i smisla za humor, Suba je imao sveobuhvatni umetnički pristup stvarima. Obojica smo bili deo onoga sto se tada smatralo ‘umetničkim’ delom rok scene, što nije uvek bila dobra stvar, neki ljudi su mislili da nismo iskreni, previše intelekta i premalo muda“. Povijest je, na sreću, ispala i krenula drugačije. Sudbina, iskrenost, intelekt i glazba nadživjeli su sve svoje kritičare.

UZ PREDSTAVE **POŽARI** (HNK, SPLIT) I **TRILOGIJA O AGAMEMNONU 2.0** (HNK, ZAGREB)

ZATOČENICI ISTIH DVOJBI

Požari i Trilogija o Agamemnonu 2.0, dvije recentne velike produkcije dva velika domaća kazališta pokušavaju, svaka na svoj način, promovirati barem pomisao da „oko za oko, zub za zub“ nije nikakvo rješenje, nego tek odgoda pa onda i zalog sljedeće epizode, ili cijele serije, sličnih ili još gorih zvjerstava

PIŠE: **Igor Ružić**

I današnji ratovi, i oni nešto stariji, i zapravo svi od onoga što bi se romantično moglo nazvati početkom svijeta, imaju svoje opravdanje u onome što je bilo prije. Svaka strana ima svoj razlog, svaki nasrtaj samo je reakcija, iza svakog zločina stoji neka ranija povreda, osobna, obiteljska, izravna ili transgeneracijska, plemenska, nacionalna... i tako dalje. Svi se osvrću gnjevno, traže opravdanje i povod, i zato je upravo retorika povijesne pravde i „poravnavanja računa“, nerijetko mišljenog i kao konačnog, devalvirala do razine na kojoj je općeprihvaćena, sasvim osobno, i lokalno, ali i globalno. Međutim, što je s onim ostatkom, postulatima penologije koja tvrdi da kazna ne mora biti i osveta, da se dugovi plaćaju u kontekstu održivosti i s nadom u neku vrstu izlaska iz navodno začaranog kruga?

Požari i Trilogija o Agamemnonu 2.0, dvije recentne velike produkcije dva velika domaća kazališta pokušavaju, svaka na svoj način, promovirati barem pomisao da „oko za oko, zub za zub“ nije nikakvo rješenje nego tek odgoda pa onda i zalog sljedeće epizode, ili cijele serije, sličnih ili još gorih zvjerstava. Obje nastale na antičkoj dramskoj tradiciji, ali na drukčiji način interpretirane, suprotstavljene zajednički nadopunjuju mogućnost opiranja spirali ponovljenog nasilja, jedna isključivo snagom izdizanja subjektivnog iz okvira logike i zakona, druga naprotiv upravo koristeći i logiku i nešto slobodniju interpretaciju zakona, u sasvim različitim kronotopima i kontekstima, ali u sinergiji i instruktivno i inspirativno.

Dramski tekst naslova *Požari*, ili *Zgarišta*, libanonsko-kanadskog autora, ujedno i kazališnog praktičara Wajdija Mouawada bio je kazališni hit u Kanadi početkom stoljeća, a postao je i globalno zanimljiv jer je njegovom adaptacijom iz 2010. kanadski filmski redatelj Denis Villeneuve postao jedan od svjetskih filmaša kojima se može, i mora, nuditi najzahtjevnije projekte, u kojima se u međuvremenu i sasvim solidno iskazao. Bilo bi to sasvim dovoljno za interes i, na primjer, domaćih kazališnih kuća za ovaj tekst koji spaja identitetska pitanja i uvijek nažalost aktualne teme ratnih zločina koji su najgori upravo tamo gdje se sukobljavaju isti ili slični, s metodologijom klasične drame i bogatom ponudom književnih i dramskih referenci. Učen i didaktičan, taj je tekst istodobno i triler i igra dedukcije, pa zadovoljava najrazličitije potrebe najrazličitijih profila gledatelja, ostavljajući svima nipošto nevažan suvišak u smislu pogleda na onu drugu, ne nužno primarnu stranu.

Splitski *Požari* su primjer kako se nositi s tekstom razvedene strukture i skokovitosti kronotopa, a opet ostati unutar iste poetičke, ili autopoetičke, linije kroz ipak respektabilna tri sata trajanja jedne obiteljske sage i svega što uz nju ide

Hrvatsku praiizvedbu *Požara* Wajdija Mouawada u Hrvatskom narodnom kazalištu u Splitu postavio je redatelj Ivan Plazibat, posljednjih godina jedan od najtraženijih iz srednje generacije, višestruko pa čak i sustavno

Požari

dokazan i nagrađen. Ovaj komad bio mu je sljedeći veliki zadatak, jer je gotovo programatski pisan tako da bude i općenit u svjesnoj namjeri da ne imenuje ni područja, ni nacionalnosti, iako su vremena i mjesta radnje prepoznatljiva svakome tko imalo prati globalne vijesti, i sasvim konkretan u otkrivanju jedne obiteljske priče, točnije: tragedije, koja je pak sazdana od toliko već prepričanih detalja da i sama postaje autentična čak i bez previše susprezanja nevjerice. Konstrukt je sasvim umjetan, naravno, i njegova je struktura, pa i namjera jasna jer se s jedne strane didaktikom, a s druge poetikom bori protiv inherentne činjeničnosti, pa je spoj nategnut na objema stranama dijapazona, ali to ga, možda i paradoksalno, upravo čini tako zanimljivim.

Mouawadovi *Požari* nisu samo pikarska potraga za počiniteljem zločina, bratom i ocem, a nisu ni samo poniranje u etiologiju osobne tragedije i posljedice tuge, depresije i tišine. Istodobno nisu ni vivisekcija mentaliteta i kultura ili njihovog sruza, ali ni općenita geopolitička analiza odnosa globalnog sjevera i juga. A opet, *Požari* sve to jesu, u većoj ili manjoj mjeri. No, pored toga što su dokaz autorove sklonosti konstruiranju iz donesenog, naučenog i usvojenog materijala, iz tog dramskog teksta probija općeljudska poruka koju se manjim, zgusnutijim ili sažetijom pristupom i radnji i perifernostima, pa čak i jezičnim prilagodbama lokalima, ne bi na jednako dubok i sveprožimajući način moglo prenijeti. Ona jest jednostavna, ali do njezine jednostavno put ne može biti ni kratak ni jednostavan ni pravocrtan. Tako je, uostalom, ne samo na pozornici.

Splitski *Požari* zato su primjer kako se nositi s tekstem tako razvedene strukture i skokovitosti kronotopa, a opet ostati unutar iste poetičke, ili autopoetičke, linije kroz ipak respektabilna tri sata trajanja jedne obiteljske sage i svega što uz nju ide. Očekivano, redateljska je ruka bila sigurna i oslonjena na izvornik, uz poneku prilagodbu datim okolnostima, ali bez pretjerane želje za naglašavanjem ili ispadanjem iz ritma. I unatoč svim tragovima i refleksijama, potentnim kako za ekranizaciju tako i za scensko

uprizorenje, u samoj osnovi priče ostaje obiteljska trauma uzrokovana kontekstom, matematički skrojena tako da nenamjerna zbrka izazove kaos koji se rješava kanonskim alatima klasike, još uvijek nepoderanim i stoga nepoderivim.

**Obrada Lade Kaštelan Eshilovih
i Euripidovih bavljenja ratom
i posljedicama po generacije
koje ga uzrokuju, doživljavaju i
proživljavaju, ali i one generacije
koje teret nose i nakon njegovog
uvijek tragičnog završetka,
osobni je autorski pogled na
neumljivi slijed pogrešnih i
krvavih odluka**

Priča je zapravo jednostavna upravo koliko i nije. U zabačenom i nepismenom selu, gdje je tradicija sve, a pojedinac i njegov život gotovo ništa, djevojka i mladić se zaljubljuju i iz njihove se veze rodi dijete. Mladić je ekskomuniciran, a i djevojka bi trebala biti ako se ne odrekne djeteta. Nemajući ni kako ni kud, ona se ipak odlučuje na to, ali s unutarnjom čvrstom odlukom da će svoga sina ipak nekad u životu naći. U međuvremenu se bori s tom zatucanošću i nepismenošću, na svoj način. Onda dolazi građanski rat,

Trilogija o Agamemnonu 2.0

u kojem potraga za sinom postaje još teža, i zapravo nemoguća. I zatvor, i mučenje i silovanje. Na koncu i bijeg iz zemlje s blizancima rođenim iz ratnog zločina, stigme koja im nije komunicirana. U dalekoj, nešto civiliziranoj zemlji dolazi do prepoznavanja, koje fizički jest jednostruko, ali je zapravo sudbinsko dvostruko. I majka umire ostavivši blizancima u nasljeđe, kao oporučni zadatak, tek nekoliko tragova za shvaćanje vlastite povijesti, a time i osobne priče, i karaktera i identiteta. Ali potomstvu nudi ono jedino što im preko groba još može ponuditi: oprost koji jest uvjetovan obiteljskom vezom, ali koji i s tim opterećenjem ostaje ne samo osobna odluka nego nasljeđe. Nudi im, vlastitim primjerom, odluku da znaju, ali i da im to znanje ne bude teret, nego podloga za uspostavu mira kroz oprost. Važno je to ne samo zbog specifičnosti priče nego i zbog dvostrukih, ako ne i trostrukih identiteta onih koji nasljeđuju takav teret, ali s alatom da ga nadiđu, na svoju i tuđu, čak i opću korist.

Ako splitska predstava počiva na tekstu koji nesumnjivo jest inspiriran antičkim uzorima, čak bi se moglo tvrditi i da je iz njih deriviran, *Trilogija o Agamemnonu 2.0* Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu tu vrstu uzora ne skriva, s obzirom na to da je riječ o još jednoj u nizu autorskih obrada klasika s potpisom vrhunske poznavateljice, a onda i vrsne dramske autorice Lade Kaštelan. U režiji Livije Pandur njezina obrada Eshilovih i Euripidovih bavljenja ratom i njegovim posljedicama po generacije koje ga uzrokuju, doživljavaju i proživljavaju, ali i one generacije koje teret nose i nakon njegovog uvijek tragičnog završetka, točnije obrada drama *Ifigenija u Aulidi*, *Agamemnon* i *Orest*, sasvim je osobni autorski pogled na neumoljivi slijed pogrešnih i krvavih odluka. Ono što je kod sekularnog Mouawada kontingencija, slučaj ili nužda naratološke aritmetike, ovdje su na drugi način sasvim sekularni grčki bogovi, ali subjekti su isti: ljudi od krvi i mesa koji moraju donijeti odluke u već postavljenom rasteru, sličnijem labirintu i mišolovki nego onom filozofski proverbijalnom zvjezdanom nebu i moralnom zakonu. Dok se ljudskost

srozava pokušavajući se opravdati manipulirajući upravo svojim ostacima, zločini protiv obiteljskog prava i običaja se množe, najprije odlukom, a zatim i činom i niz odluka o tuđim životima, pritom onih najbližih po krvi i zakonu, samo povećava hrpu mrtvaca u sjeni rata koji ju je već solidno nahranio. Mitologija se ipak ne bavi običnim pojedincima, nego onima čiji su postupci zakonodavni i moralnodavni primjer: otac žrtvuje kćer kako bi pobijedio u ratu i zato da otuđena žena ubije, što pak sin treba osvetiti uz pomoć sestre...

Sve je pritom niz činova koji se rješavaju susretom, kriminološki rečeno, oštrog predmeta i integriteta ljudske kože, sve dok se ne pojavi proplamsaj drukčijeg mišljenja u liku tragičnim posljedicama tog kolopleta pogođenog Tindareja, koji istodobno zahtijeva osvetu, ali i s jedne strane cinično, a s druge sustavno pravično, ostavlja odluku o sudbini ubojica koje su to silom prilika skupštini građana, što je i svojevrsni zagovor demokratske i proceduralne penologije. Pritom ipak izgovara sasvim osobno mišljenje, koje je ključno kao naznaka takozvane treće opcije: „Pretpostavimo da jednog dana, na primjer Oresta, ubije njegova žena i da onda Orestov sin ubije svoju majku za osvetu. A da onda njegov sin ubije njega da osveti svoju majku. I tako dalje. Gdje bi bio kraj? Naši su preci promislili o tome. Kad netko okrvavi ruke, treba prognati. Prognati! Ne ubiti. Inače se zločin samo prenosi dalje.“

Nažalost ili ne, sudbina i Oresta i Elektre nije išla u tom smjeru, pa i danas ostaje pitanje što bi zaista bilo da je taj trenutak milosti, ali i političke, ljudske i moralne svijesti pao na plodno tlo. Zato su danas mnogi, na raznim meridijanima i paralelama, zatočenici istih dvojbi, uvijek spremnim onim lakšim, ali nažalost bolnijim rješenjem za nasljeđe koje opterećuje, muči i obvezuje. Dramski tekst i njegovo uprizorenje i opstaju samo zato da nas na to podsjetite, kad pomislimo da imamo privilegiju biti izvan toga sa stavom da nas se „sve to ne tiče“.

КРОНИКА НЕСТАЈАЊА ЈЕДНОГ БАНИЈСКОГ СЕЛА (1)

ВЕЛИКИ
ГРАДАЦ

На преображају сеоског друштва радило се не само редовним путем, подизањем образованог нивоа становништва преко школа, већ и трудом истакнутијих појединаца. Тако је у јануару 1927. Миле Комљеновић основао „Српску земљорадничку задругу“ у Великом Градцу и покренуо „Домаћински течај“, што је у селу имало значајног одјека. Према попису становништва из 1931., Велики Градац биљежи дотад рекордан број становника – 1257

пише: Игор Мркаљ

Од 1689. почиње насељавање српског православног становништва на опустјелом локалитету Велики Градац, који се након Великог бечког рата између Хабсбуршког и Османског царства (1683–1699) и склопљеног мира у Сријемским Карловцима (1699) те утврђивања границе на Сави и Уни, нашао у саставу Банске крајине, која је представљала важну обрамбену карику у оквиру хабсбуршке Војне крајине. Тако је у војном погледу Велики Градац 1735. припадао глинској капетанији, а након 1745. Првој банској пуковнији са сједиштем у Глини.

Попис свију мјеста, села и заселака и у Карловачком генералату и у Банији, гдје су све православни Срби насељени, заједно са бројем кућа, по званичном попису од год. 1768., говори да је у Великом Градцу пописано 69 кућа. Већ 1777. заведено је парохијско звање и основана парохија Велики Градац, која је у црквеном погледу припадала Горњокарловачкој епархији. Повијесни извори о црквеном и вјерском животу православних Срба откривају да је 1790. у Великом Градцу саграђен парохијални храм Светих Апостола Петра и Павла. Храм је грађен од дрвета, на брежуљку изнад потока Бручине. У близини

Велики Градац на исјечку карте Прве банске пуковније из 1820. Аутор карте натпоручник Адам Коварбашић

храма налазило се и гробље. Парох великоградачки 1793. је Симеон Комљеновић. Према црквеном попису глинског протопрезвитерата из 1800., Велики Градац има 64 куће и 668 душа.

Повијесни извори о црквеном и вјерском животу православних Срба откривају да је 1790. у Великом Градцу саграђен парохијални храм Светих Апостола Петра и Павла. Храм је грађен од дрвета, на брежуљку изнад потока Бручине

Након аустријско-француског рата и мира у Шенбруну 1809., хабсбуршки посједи јужно од Саве улазе у састав Илирских покрајина, а с њима и погранични простор Банске крајине који је убрзо реорганизиран у тзв. Војну Хрватску. Тако се крајишко друштво нашло у саставу француског царства и под француском војном управом (1809–1813). Уноточ тешким ратним страдањима Прве банске пуковније за вријеме Наполеоновог похода на Русију 1812., становништво Великог Градца показује знакове демографског опоравка и према попису из 1822. броји 550 становника. Године 1834. парох је Јаков Демић, а 1846. Јован Муждека. Наредне 1847. у селу је сазидаана и комунална основна школа.

Одлуком аустроугарских власти, подручје цијеле Војне крајине развојачено је 1873., те 1881. прикључено цивилној Хрватској. Недељо затим долази и до формирања котара Глина у чијем се саставу налазе 72 насеља, међу којима и Велики Градац

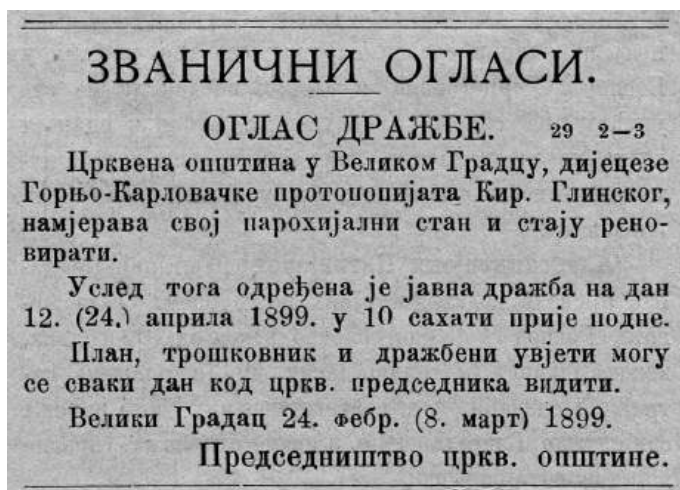
Према првом службеном попису становништва Хабсбуршке монархије из 1857., у Великом Градцу живи 819 становника. Неки од њих 1864. судјелују на Првој далматинско-хрватско-славонској господарској изложби у Загребу. Од укупно 3866 излагача робе, с подручја Прве банске пуковније била су 182 излагача, при чему су највише излагача имали Глина (28), Мали Градац (8) и Велики Градац (6). Није неважно споменути да је наредне 1865. за новог учитеља школе постављен Стојан Бранковић из сусједних Бијелих Вода, а да је 1872. парох Стојан Гламочлија.

Одлуком аустроугарских власти, подручје цијеле Војне крајине развојачено је 1873., те 1881. прикључено цивилној Хрватској. Недељо затим долази и до формирања котара Глина у чијем се саставу налазе 72 насеља распоређена у девет управних опћина. Тако се у саставу управне опћине Мали Градац, које је имало апсолутну српску православну већину, нашао и Велики Градац. Према *Шематизму православне српске дијецезе горњо-карловачке* из 1883., парох у Великом Градцу је Веља Алинчић из Тушиловића на Кордуну.

Уноточ све тежем материјалном стању, наредних година појављују се и први обртници из Великог Градца, чија су имена наведена у

Православна црква Светих апостола Петра и Павла у Великом Градцу 1930-их. Испред цркве парох Димитрије Извољски, петоро старијих парохијана и мноштво сеоске дјеце

Оглас у црквено-просветном листу *Српски сион* из Сремских Карловаца од 7. марта 1899.

Адресару обртног и пословног свијета у Хрватској и Славонији, који је објављен 1890. у Загребу. То су крчмарица Марија Караица те крчмари Теодор Милић и Јанко Петровић у чије крчме залазе бројни житељи Великог Градца, којих према попису становништва из 1890. има 1021.

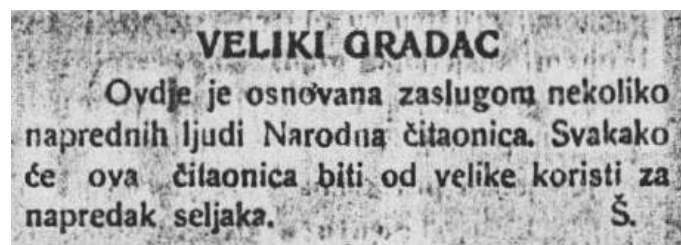
На ионако тешку материјалну ситуацију надовезале су се и природне непогоде, о којима говори Главни извјештај о стању усјева

и опћих господарских прилика Краљевског статистичког земаљског уреда у Загребу. Тако се у извјештају из котара Глина наводи да је дводневна „силна киша“ 10. и 11. јуна 1895. над селима Велики Градац, Брестик, Козаперовица, Трновац, Мали Градац, Велики Шушњар, Грабовац, Додоши и Краљевчани узроковала бујање потока Бручине и Петрињице, који су у том иначе брежуљкастом предјелу одронили сву мекоту, сплавили је шљунком у долине и замуљили што ливаде, што лежеће оранице, те тако уништили готово све што су сељаци посајали.

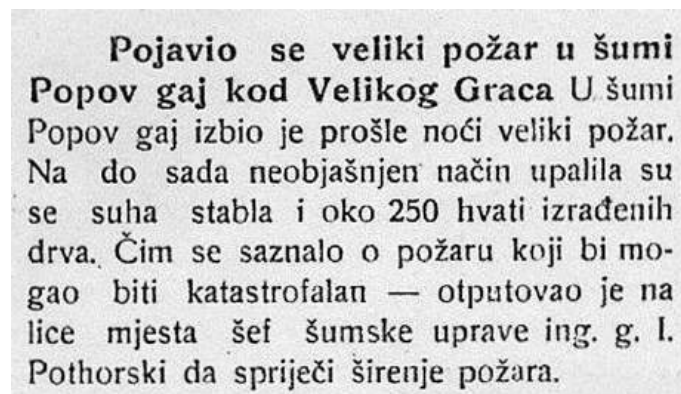
**Драгоценостатистичко
и описно дјело Српска
православна митрополија
карловачка: по подацима
од 1905. године наводи како
парохија Велики Градац има
260 српских домова, заједно
са селом Мартиновићи.
Срба православне вјере
има 1819. Брачних парова
има српских 270, док дивља
брака четири**

Драгоценостатистичко и описно дјело *Српска православна митрополија карловачка: по подацима од 1905. године* наводи како парохија Велики Градац има 260 српских домова, заједно са селом Мартиновићи. Срба православне вјере има 1819. Брачних парова има српских 270, док дивља брака четири. Постоји црквена скупштина чији је предсједник Јанко Била, а перовођа Станко Милић. У селу има црква саграђена у православном стилу, посвећена Светим апостолима Петру и Павлу. Слава се одржава сваке године. Храм се налази у добром стању, а постоји и православно гробље. Православни свештеник је Веља Алинчић који служи 37 година, од тога 32 у Великом Градцу. Говори српски, њемачки и мађарски. Ожењен је и има двоје дјеце. У селу постоји комунална школа. Учитељ је Стојан Бранковић који служи 46 година, од тога 40 у Великом Градцу. Ожењен је и има петоро дјеце. Село укупно има 253 школска дјетета, од тога 128 мушких и 125 женских.

Лист *Српско коло* из Загреба од 11. јануара 1906. јавља да је пред православно Божич освешћена црква у Великом Градцу. „Црква стара била је читава наказа. За преко 20 година управе садашњег њихова свештеника скупило се свега у каси црквеној — 24 круне. Кад је народ видио да ће се црква срушити, а од новца ни трага, узруја се, збаци

Вијест у петрињском Бановцу од 27. марта 1938.

Бановац од 26. јуна 1938.

стари одбор и њихова пароха предсједника, те изабере нову управу. И за двије године направише они изнова своју црквицу, начинише уз њу кућицу, у којој ће се народ састајати и осветише цркву пред Божић“, закључује *Српско коло*, и додаје: „Велика заслуга за све ово припада тежаку Јанку Били.“

Даљњи развој села прекинуо је Сарајевски атентат и рат који је ускоро букнуо против Краљевине Србије 1914., да би се убрзо проширио и захватио готово цијели европски континент. Велики рат није мимоишао ни Велики Градац, чији сумногителџи били мобилизирани у аустроугарску војску, а потом послани на Источни фронт, против царске Русије. Међу њима је био и Никола Вукић, који је 1916. прешао на страну Руса, да би се потом прикључио бољшевицима и Октобарској револуцији у којој се истакнуо као командир црвеногардијског одреда, који изводи диверзантске акције у позадини непријатеља. Након слома и распада Аустроугарске монархије 1918., Вукић се одлучио вратити у своје село.

Стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца жителџи Великог Градца дочекали су с великим надама. У овој доминантно сељачкој средини, највећи утјецај међу Србима остваривала је Демократска странка Светозара Прибићевића. Према попису становништва из 1921., село има 1189 становника. Како наводи *Шематизам источно-православне српске патријаршије*, нови парох у Великом Градцу је Димитрије Извољски, руски избјеглица, који је након слома царске Русије и стварања комунистичке совјетске власти с мањом групом руских избјеглица нашао уточиште у Краљевини СХС и глином котару. Наредних година у склопу Соколског друштва у Глини дјелује и заједничка Соколска чета Велики Градац — Мартиновићи, која према писању петрињског *Јединства* од 15. априла 1923. „наставља својим радом те окупља већи број вјежбача у чети“.

Након парламентарних избора за Народну скупштину Краљевине СХС, *Јединство* од 23. априла 1923. пише о одржаним састанцима мјесних организација Демократске странке у Великом Градцу, Мартиновићима и Ровишкој на којима су претресана сва важнија питања. Према писању *Јединства*, „осјећала се свуда велика воља за рад, док је број чланова знатно порастао“. Иако је наредне 1924. због политичких неслагања Прибићевић иступио из Демократске странке и основао Самосталну демократску странку (СДС), највећи број чланова из Великог Градца и околних села приступио је самосталцима и гласао за СДС на идућим парламентарним изборима 1925.

На преображају сеоског друштва радило се не само редовним путем, подизањем образованог нивоа становништва преко школа, већ и трудом истакнутијих појединаца. Тако је у јануару 1927. Миле Комљеновић основао „Српску земљорадничку задругу“ у Великом Градцу и покренуо „Домаћински течај“, што је у селу имало значајног одјека.

Котарски начелник у Глини обавјештава банску управу Савске бановине у Загребу како је 22. и 23. августа 1934. епископ горњокарловачки Максимилијан обавио канонску визитацију у парохијама Краљевчани, Велики Градац и Класнић. „Њему је у свим местима, камо је долазио, приређен свечан дочек те су подизани славолуци“

У селу је такођер активно Српско привредно друштво „Привредник“ из Загреба, које ради на проналажењу, збрињавању и школовању надарене и сиромашне дјеце. Циљ је био да се та дјеца стручно оспособе за разне занате и трговину, како би им се помогло да касније отворе своје самосталне радње и тако постану носиоцима оживљавања привреде као основног предуслова за културни и друштвени препород народа. Дјецу која ће бити послана на школовање преко „Привредника“ бирали су повјереници Друштва. У томе је посебно био успешан млади учитељ Милош Миланковић из Великог Градца који је за пет година (1923–1927) упутио 60 шегрта, пише у похвалном чланку под насловом „Примери за углед“, који је објавио лист *Привредник* из Загреба у фебруару 1928.

У међувремену, неспособност српских и хрватских политичких вођа да током 1920-их постигну компромис и нађу рјешење за хрватско

питање допринијела је пропасти демократских институција Краљевине СХС. Штовише, она је имала своју трагичну кулминацију 1928., када је у Народној скупштини, у атмосфери размирица, свађа и тешких ријечи, извршен атентат на хрватске заступнике, након којег је, четрдесетак дана након рањавања, хрватски лидер и челник Хрватске сељачке странке Стјепан Радић преминуо. Озбиљна опасност од грађанског рата и распада државе, и то само десет година послје уједињења, била је повод да краљ Александар – који је већ од раније показивао аутократске тенденције и директно се мијешао у политику постављајући и рушећи владе – распусти Народну скупштину, забрани секташке политичке странке, напусти начела либералне демократије и прогласи личну диктатуру. Недуго након увођења Шестојануарске диктатуре 1929., један дио чланова Хрватске странке права одлази у Италију, гдје у емиграцији, под водством Анте Павелића, оснива терористичку организацију под именом Усташа – Хрватска револуционарна организација, која се почиње залагати за сепаратистичку и независну Велику Хрватску.

Према попису становништва из 1931., Велики Градац биљежи дотад рекордан број становника – 1257. О још једном важном догађају у селу тог времена пише котарски начелник у Глини, који обавјештава банску управу Савске бановине у Загребу како је 22. и 23. августа 1934. епископ горњокарловачки Максимилијан обавио канонску визитацију у парохијама Краљевчани, Велики Градац и Класнић. „Њему је у свим местима, камо је долазио, приређен свечан дочек те су подизани славолуци.“

Након атентата на краља Александра приликом државне посјете Француској у Марсељу 9. октобра 1934. – што је био терористички чин који је извео македонско-бугарски револуционар, али у организацији усташа – у многим мјестима и крајевима Краљевине Југославије, дошло је до повећања тензија и напетости међу националним заједницама и политичким актерима, али смрт краља ипак није довела до планираног распада Југославије.

Унаточ бурним догађајима, живот у Великом Градцу је текао даље. Тако се у селу осим пољопривредних одвијају и разне културно-просвјетне активности, након чега је у петрињском Бановцу 27. марта 1938. објављена кратка вијест под насловом „Велики Градац“ у којој пише: „Овдје је основана заслугом неколико напредних људи Народна читаоница. Свакако ће ова читаоница бити од велике користи за напредак сељака.“

Након што је у августу 1939. склопљен Споразум Цветковић-Мачек, којим је привремено ријешена унутрашња државна криза и формирана аутономна хрватска јединица унутар Краљевине Југославије – Бановина Хрватска, напуштен је државни централизам, а практички и југославенска национална идеја. Тако се након стварања Бановине Хрватске српско становништво у Глини и глинском котару нашло у ситуацији која је носила бригу и страх за сутрашњицу. Урушавање ауторитета државних власти пред агресивним наступом хрватских присталица самосталне и независне државе били су примјерени током 1940. и 1941., не само од државних органа који о томе извјештавају надређене већ и код обичног српског и југословенски одређеног свијета.

GDE JE NESTAO NAPREDAK?

SAV TAJ NAPREDAK

Napredak je drugo ime za pomor. Naslućen u ranim ograđivanjima zemlje, pobuđen pljačkaškim „otkrićima“, artikulisan prosvetiteljstvom, univerzalizovan imperijalnim osvajanjima i kolonijalnim nasiljem, pročišćen i normalizovan u razvojnim diskursima nacionalnih ekonomija modernih država, napredak je postao sinonim za „dobar život“. Napredak u nenastanljivost

PIŠE: **Saša Savanović**

Susret na aerodromu

Pre koju godinu sam, bauljajući po beogradskom aerodromu, naletela na drugara iz srednje škole kojeg nisam videla milenijumima. U školi sam se rado družila s njim, bio je duhovit, zabavan, u „ne možeš da sediš s nama“ fazonu. Imao je dobre ocene i velike ambicije, i bio opsednut novcem.

Jednom prilikom me je, na školskoj ekskurziji početkom 2000-ih, odvuкао u luksuznu prodavnicu odeće kako bih svedočila njegovoj kupovini smešne tanke kape na čijoj je prednjoj strani velikim slovima pisalo ARMANI. Nikada je nije nosio, jer joj to i nije bila svrha. Presudan je bio sam čin kupovine – dokaz da pripada, da je deo tog blistavog sveta brendova, glamura i stila – koji ga je teleportovao daleko od jeftine turske robe, od žalosnog mesta gde još uvek nisu postojale čak ni H&M prodavnice.

Očigledno je, međutim, bilo da nismo pripadali. Ni on, jedino dete visokopozicioniranih menadžera profitabilnog javnog preduzeća koji su sebi mogli da priušte njegove ekstravagantne hirove, ni ja, čija je radnička porodica s troje dece na jedvite jade skrpila novac za sam put. Sigurno smo izgledali komično: dvoje sedamnaestogodišnjaka, posle deset sati vožnje autobusom, iz zemlje koja je nedavno izašla iz međunarodne izolacije, gladni stvari. Mogao je to biti fenomen: svi ti *nouveau riche* klinici sa „Istoka“, željni „normalnog“ života.

Kasnije sam saznala i da je gej, što mi onda nije palo na pamet, ne samo zato što je imao devojku već i zato što LGBT prava još uvek nisu bila postala javna tema. Prvi beogradski Prajd, organizovan nedugo nakon petooktobarskih promena, neslavno se završio kada su učesnike i učesnice pretukle horde desničara, a idući je održan tek deceniju kasnije.

Ispostavilo se da idemo na isti avion. On je leteo za Split i odatle išao na Hvar, na produženi vikend mora i sunca. A ja sam iz Splita nastavljala za Vis, samo sa suprotnom namerom. Ja sam se vraćala sa svog odmora i išla sam kući.

Ispričao mi je nešto o sebi; da se već odavno preselio u Beograd i da je promenio posao. Napustio je privatni sektor, i to je bila dobra odluka. „Previše stresa“, uzdahnuo je. Sada je „u Ministarstvu“, nije detaljisao, i to mu sasvim odgovara. Plata nije naročito sjajna, ali je posao siguran. Ima mnogo više dana odmora, a odmor je njegova nasušna potreba, njegov slatki beg. I dalje mnogo radi, brže-bolje je istakao, kao da je tražio izgovor za ono što je malopre izgovorio, kao da je pokušao da se opravda što se nehotično ogrešio o etiku napornog rada, krunski zalag ispravnog i uspešnog života.

„Je l' se čuješ s nekim iz razreda?“, pitala sam.

Dugo je ostao blizak sa jednom drugaricom, ali je nedavno odlučio da više ne želi da je vidi. „Da ti budem iskren, postala mi je prilično naporna“, poverio se. „Ona bi samo pričala o politici. Stalno se žali, da je sve užasno, da vlast upropaštava zemlju, i opozicija ovo, opozicija ono, a ja to jednostavno ne mogu da slušam, uopšte ne želim da razmišljam o politici, ne želim da pričam o tome.“

„Ja samo želim da uživam u životu“, zaključio je.

Pitao me je da li često dolazim u naš rodni grad. On ne.

„Ne znam da li si primetila“, dodao je, „ali Novi Sad je postao prava selendra, sve sami primitivci.“

U prevodu, preuzele su ga izbeglice, svi ti varvari iz bosanskih i hrvatskih vrlati. Nije to rekao, to se podrazumevalo. Naš rodni grad se diči svojim srednjoevropskim nasleđem, svojim austrougarskim korenima. A ovi dođoši, ti necivilizovani, neotesani prostaci i seljoberi, oni su ga upropastili. I tako dalje, ubičajena liberalna priča o klasnoj razlici prepakovana u oblande kulture.

Srećom, Beograd je nešto sasvim drugo. Suviše velik da bi takvi mogli doći do izražaja, dovoljno velik da omogući svakojake životne stilove. Beograd je njegov grad, u njemu se pronasao.

„U Beogradu je progres svuda“, više puta je ponovio, kao neku mantru.

Susret je na mene ostavio snažan utisak. Na osnovu svega što sam čula, bila sam sigurna da je moj gimnazijski drugar član vladajuće partije. To je potvrdio i moj blizak prijatelj iz školskih dana, koji živi u Novom Sadu pa je bolje od mene informisan o sudbinama ljudi iz našeg odeljenja. Ne samo on nego i polovina našeg odeljenja su naprednjaci, od kojih neki postaju prominentni. Istini za volju, dalo se pretpostaviti, ali nisam do tada o tome razmišljala, da moja generacija sada dolazi na pozicije moći.

Naprednjaci

Dugovečni opstanak na vlasti i kontinuirani izborni uspeh Srpske napredne stranke se, između ostalog, mogu objasniti prostim brojem njihovih lojalnih pristalica: procene kažu da je jedan od devetoro građana Srbije član odnosno članica naprednjaka. Poređenja radi, u jednopartijskom sistemu SFRJ, svaki dvadeset peti građanin odnosno građanka Srbije bio je učlanjen u Savez komunista Jugoslavije.

Režim počiva na široko razgranatoj vazalnoj mreži dužnika i zavisnika. Bilo da su kupljeni ili reketirani, ucenjeni ili ne, cinici ili pravi vernici. Zupčanci i šrafovi u golemoj mašineriji kontrole – u medijima, privredi, civilnom društvu,

kulturi, obrazovanju, na svim razinama javne administracije i usluga. Oni koji su stekli bogatstvo na javnim ugovorima, koji su se zaposlili „preko stranke“, koji servisiraju njene pozamašne potrebe – od medijskih mogula do fabrika botova plaćenih javnim novcem. Oni koji žive na poslovičnim sendvičima, na paketima pomoći koje stranka isporučuje svojim društveno marginalizovanim pristalicama, i oni koji su, sasvim izravno, plaćeni da glasaju.

Ali to nije dovoljno. Za uspešnu hegemoniju potrebna je i ideologija.

U svojoj knjizi *Beyond International Intervention: The Politics of Improvement in Serbia*, politikološkinja Katarina Kušić pokazuje na koji su način naprednjaci koristili narative modernizacije, unapređenja i razvoja da bi, kao njihov preduslov, pozicionirali strane investicije. Kušić navodi tri osobena pristupa: narative tehnološkog napretka, lične transformacije i mira i stabilnosti. Bilo da su arapski, kineski ili zapadni, strani investitori su uvek prikazani kao dobroćudni agenti modernizacije, „naši dragi prijatelji“, koji donose nove tehnologije, jačaju produktivnost, omogućavaju prosperitet i napredak, i uvode novu – bolju – radnu etiku, preoblikujući pritom i ljude, što sve vodi miru i dugoročnoj stabilnosti. Osim što treba da osiguraju fantastične ekonomske rezultate, strane investicije, zaključuje Kušić, uspostavljaju „vezu između ličnog unapređenja, neoliberalizacije radnih uslova i nacionalnog napretka“, tako da napredak, meren ličnim uspehom i rastom BDP-a, treba da proizvede „mir i stabilnost“.

U Srbiji je napredak posebno vidljiv u građevinskom sektoru. Intenzivna urbanizacija i njen podtekst: sistemska devastacija prirode. Sve lošiji kvalitet vazduha – tokom zimskih meseci, mnoga mesta u Srbiji se redovno pojavljuju na listama najzagađenijih gradova sveta. Vodoizvorista se rutinski i nehajno oštećuju, čitavi ekosistemi uništavaju, a urbano zelenilo nestaje. U Beogradu je udeo zelenih površina sa 19% 2003. godine opao na 12% 2019. Ne baš fantastične, ali nužne nuspojave progresa.

Komentarišući aktuelnu nameru režima da jednu od centralnih zelenih zona u Beogradu – Park prijateljstva na ušću Save u Dunav – pretvori u prostor sa „multifunkcionalnim sportskim i kulturnim sadržajem“, nekadašnji gradonačelnik Beograda i sadašnji zamenik premijera nazvao je taj park „mrtvim zelenilom“. Plan „razvoja“ predviđa „mogućnost unapređenja i izgradnje ustanova od najvišeg značaja za razvoj kulture u Beogradu i Srbiji“, zgrade Opere, Prirodnačkog muzeja, Akvarijuma, kao i rolerkoster, gondolu do Kalemegdana, igrališta i sportske terene, kafiće i restorane. Ukratko, „mrtvo zelenilo“ treba oživeti, „unaprediti“ tako da proizvodi razmensku vrednost.

Uostalom, to i jeste osnovni cilj unapređenja, kako nas podseća marksistička istoričarka Ellen Meiksins Wood. Engleska reč *improve* (unaprediti) originalno nije značila samo „poboljšati“, *improver* (kovanica starofrancuskog *en* – u i *pros, preu* – profit, doslovno „uprofititi“) „nedvojbeno se odnosila na povećanje produktivnosti i profitabilnosti zemljišta, naročito u smislu njegovog ograđivanja ili uklanjanja otpada“. Unapređenje je, pored usavršavanja poljoprivrednih tehnika i metoda, uvek podrazumevalo i uvođenje novih oblika svojine i eliminaciju starih praksi i običaja, posebno prava na zajedničko korišćenje zemlje koje je ometalo njenu najproduktivniju upotrebu. Iako je reč s vremenom zadobila šire značenje koje poznajemo danas, njena izvorna vezanost za monetarni profit (na našem jeziku „unapređenje“ takođe evocira kapitalističku produktivnost) upućuje da su ograđivanje (*enclosure*, uvođenje privatnog vlasništva, „uproficienje“) i unapređenje istorijski neodvojivi procesi.

Nakon petnaest godina na vlasti, naprednjaci su unapredili Srbiju u uzornu „stabilokratiju“, režim sa očiglednim demokratskim nedostacima, ali dovoljno stabilan da omogući kapitalu da teče neometano. Termin je prvi put upotrebljen sredinom 2010-ih da opiše poluautoritarne države Zapadnog Balkana koje u

unutrašnjim pitanjima osciliraju između demokratskih i autokratskih tendencija, a prema spolja drže nepromenjen kurs. Podrška zapadnih sila režimu u Srbiji nije značajno oslabila, bez obzira na njegove grehe, a takva – imperijalna – orijentacija Zapada je na najbrutalniji način razotkrivena materijalnom i moralnom podrškom Izraelu u tekućem genocidu nad Palestincima.

U zamenu za „povoljniju investicionu klimu“, resurse i adekvatnu geopolitičku orijentaciju, „naši dragi prijatelji“ ostaju garanti rasta, razvoja i napretka, a sa njima mira i stabilnosti koje naprednjaci proglašavaju za svoj ultimativni horizont.

Nakon petnaest godina na vlasti, naprednjaci su unapredili Srbiju u uzornu „stabilokratiju“, režim sa očiglednim demokratskim nedostacima, ali dovoljno stabilan da omogući kapitalu da teče neometano

Ipak, u novembru 2024. godine, nakon što su pod betonom ostala tela naših sugrađana, moćna slika progresa smrskala se u paramparčad, izazivajući privremeno puknuće političkog poretka. Strah i očaj su se posebno osećali među Novosađanima, koji su se, baš kao i ja, nebrojeno puta, sasvim doslovno, nalazili ispod nadstrešnice. Zgrada Železničke stanice, dragulj novosadske modernističke arhitekture, sagrađena je 1964. godine, od kada je služila kao jedno od centralnih mesta susreta u gradu. Ispred nje su polazili prigradski autobusi, grupe su se okupljale, ljudi nalazili. Koji mesec pre pada sa sestrom sam sedela na klupi u hladu ispod nadstrešnice, čekajući autobus na obližnjem dolaznom peronu autobuske stanice.

„Svi smo mi pod nadstrešnicom“ brzo je isplivalo kao slogan protesta koji se proširio zemljom.

Hegemonija naprednjaka je odjednom izgubila uporište. Postojeća nezadovoljstva poprimila su telesnu dimenziju. „Apstraktna“ politička pitanja – nemilosrdna privatizacija i deregulacija, skupi građevinski projekti prema tajnim ugovorima sa stranim investitorima, korupcijski dilovi, loše upravljanje i namerno upropašćavanje javne infrastrukture i usluga – zadobila su konkretan oblik. Već izgrizena, trošna fasada režima obrušila se poput nadstrešnice. Ispod nje, skršen i zdrobljen život kao posledica privatnog bogaćenja, same biti napretka.

Napredak kao smrt

„Video sam slike Gaze, Gaza je kao ogromno zemljište ruševina, i mora biti ponovo izgrađena, na drugačiji način. Znate, Gaza je zanimljiva, to je fenomenalna lokacija na moru. Najbolje vreme, znate, sve je dobro. Kao, neke prelepe stvari bi se mogle uraditi tamo. To je baš interesantno, neke zaista fantastične stvari mogu biti urađene u Gazi.“

Ovako je Donald Trump odgovorio na pitanje o održivosti primirja u Gazi, nekoliko sati pošto je preuzeo funkciju predsednika SAD u drugom mandatu,

i samo nekoliko dana nakon što je, u januaru 2025. godine, potpisan mirovni sporazum između Izraela i Hamasa kojim je pauziran, tada petnaestomesečni, genocid nad Palestincima. Istrebljenje Palestinaca ubrzo se nastavilo, i još uvek traje, uprkos novopotpisanom sporazumu iz oktobra.

Viziju „Gaze na vodi“, godinu dana ranije, prvi je javno formulisao Jared Kushner, Trumpov zet, naglasivši „veoma vredan“ potencijal gazanske obale. „Daću sve od sebe da odatle iselim što više ljudi i da je raščistim“, rekao je tada.

Odgovarajući na kritike da Srbija saučestvuje u genocidu nad Palestincima, bivša premijerka i sadašnja predsednica Skupštine Ana Brnabić izjavila je da joj je „žao zbog ratova“, ali da Srbija jednostavno mora da prodaje oružje i municiju koje proizvodi

Kushneru je za oko zapao i Beograd. Njegova kompanija *Affinity*, ista ona koja se nudi za „rekonstrukciju“ Gaze, u maju 2024. godine potpisala je sa Vladom Srbije „Ugovor o revitalizaciji kompleksa bivšeg Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu“, popularnog Generalštaba. Kulturna zgrada jugoslovenskog modernizma, poznata po simboličnoj reprezentaciji Bitke na Sutjesci, koja je delimično uništena tokom bombardovanja 1999. godine, 2005. je dobila status zaštićenog kulturnog dobra.

Mesec dana nakon potpisivanja ugovora, Kushner je posetio Srbiju i sastao se s predsednikom Aleksandrom Vučićem, kome je predstavio projekat „veličanstvenog hotela“ i govorio o planovima za „brži rast Beograda“. Vlada je u novembru poništila status zaštićenog spomenika kulture, tako pripremajući teren za Kushnerov projekat. Međutim, zbog velike društvene mobilizacije protiv njega, *Affinity* je u decembru 2025. godine napustio planove, što je predsednik okarakterisao kao „gubitak velike investicije“, rekavši da „teranje investitora“ vodi „uništenju Srbije“.

Još jedna velika investicija je trenutno na tankim nogama. Planirani *Rio Tintov* rudnik litijuma u dolini Jadra stavljen je *on hold*. Ali tu su i drugi rudarski projekti – *Zijinov* rudnik bakra i zlata u Boru koji treba da se proširi na nova nalazišta, te planirani rudnik zlata na Homoljskim planinama kanadske kompanije *Dundee Precious Metals*. Rudarstvo je na trećem mestu po iznosu stranih investicija, nakon građevinske i prerađivačke industrije, a napredak se u toj industriji meri količinom otpada: rudarski otpad čini 95% ukupnog otpada u Srbiji, od čega je 20% kategorizovano kao opasno.

Napredak opravdava razaranje – sećanja, prirode, svakog života. Tamo gde izlika više nije potrebna i smrt je normalizovana, praktično poželjna, kao što je slučaj sa Trumpovim planom za Gazu, napredak se nudi kao plan za izgradnju mira, jedina alternativa nastavku pokolja. „Neke prelepe stvari“ na zgarištu istrebljenja, mir na temelju smrti.

Pravi ili takozvani

Napredak je neodvojiv od globalne mašinerije rata – tekuće militarizacije i jačanja nadzornih i bezbednosnih aspekata države. Na bilbordima u Berlinu, pod sloganom „Za novo prosvetiteljsko doba“, reklamiraju se vojni dronovi.

I u Srbiji je slično. Srbija se nedavno obavezala da će kupiti *napredne* odbrambene sisteme vodećeg izraelskog proizvođača vojne tehnologije, kompanije *Elbit Systems*, u vrednosti od 1,64 milijarde dolara. Osim toga, Srbija će u saradnji sa istom kompanijom uskoro otvoriti fabriku za proizvodnju „visokosofisticiranih dronova“, a od početka izraelskog genocida u Gazi izvezla je u Izrael naoružanje u vrednosti od 3,8 miliona evra 2023. godine, 47,8 miliona 2024. i čitavih 114 miliona prošle godine.

Jedan od protagonista u ovoj priči je *Krušik*, državni proizvođač naoružanja i municije sa sedištem u Valjevu, gradu gde je vazduh među najlošijim u Srbiji, za šta je u velikoj meri odgovoran *Krušik*. Prema podacima iz 2025. godine, kvalitet vazduha u Valjevu je bio nezdrav čitavih 120 dana, a procena je da je više od 20% preuranjenih smrti uzrokovano aerozagađenjem.

Odgovarajući na kritike da Srbija saučestvuje u genocidu nad Palestincima, bivša premijerka i sadašnja predsednica Skupštine Ana Brnabić izjavila je da joj je „žao zbog ratova“, ali da Srbija jednostavno mora da prodaje oružje i municiju koje proizvodi. Prirodno, država je tek racionalni igrač koji deluje u sopstvenom interesu. Propustila je da prizna da takva proizvodnja zahteva zagađenje. Ipak, pobrinula se da tako bude. Skupština je u junu 2025. godine usvojila novi Zakon o zaštiti vazduha, kojim se namenska/vojna industrija izuzima iz obaveza kontrole zagađenja.

Napredak je drugo ime za pomor. Naslućen u ranim ograđivanjima zemlje, pobuđen pljačkaškim „otkrivcima“, artikulisan prosvetiteljstvom, univerzalizovan imperijalnim osvajanjima i kolonijalnim nasiljem, pročišćen i normalizovan u razvojnim diskursima nacionalnih ekonomija modernih država, napredak je postao sinonim za „dobar život“. Napredak u nenastanljivost.

Ideja napretka nastavlja da pokreće istoriju, proizvođači uvek nove „zone žrtvovanja“, uvek novi ljudski višak, iako sasvim iscrpljena, prigrivši smrt kao svoju neskrivenu temeljnu postavku. Prosvetiteljstvo vraćeno na fabrička podešavanja – na susret sa „drugim“, ljudskim i ne-ljudskim, prostim objektom intervencije, upravljanja, premeštanja ili istrebljenja.

Ispada da je moj „apolitični“ drugar, zaposlen u Vladi Srbije, bio u pravu. „U Beogradu je progres svuda.“ Ili, kako je to nehotice ali tačno formulisao sadašnji gradonačelnik: „To što na ulicama Beograda ima oko pet hiljada beskućnika je dokaz da je Beograd postao evropska metropola jer najbogatiji gradovi imaju problem s beskućnicima.“

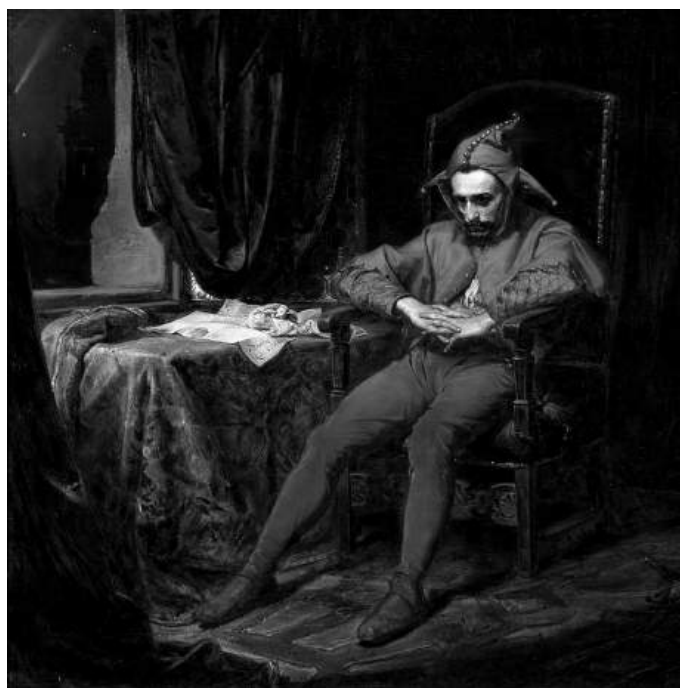
Matrica je ista. Deregulisano privatno bogaćenje koja gradove pretvara u nenastanjive betonske pustoši, militarizacija koja obećava nove ruševine, nove leševe pod njima, bezobzirno uništenje prirode, živog sveta, života.

Šta se desilo sa dobrim starim napretkom koji smo nekada poznavali? Kad je prestao da radi? Da li se u nekom trenutku pokvario ili je bio pokvaren od početka? Je li u pitanju bila nameštaljka? Napredak ovde, beda tamo. Bar toliko je očigledno. Ali da li je progres zaista moguć za sve ili je neminovno dvostruka nakaza? I šta reći onda o političkim naprednjacima, o progresivnoj politici? Tom čudnom uverenju da će ista država koja jednom rukom uništava drugom proširivati prava, poboljšavati živote. Da će njen aparat prisile nekako postati dobar? Konačno, da li je napredak kome svedočimo pravi ili takozvani? Da li bi naprednjake u Srbiji trebalo staviti pod navodnike? Da li napredak betoniranjem, militarizacijom, dizajniranom smrću i dehumanizacijom nekako skreće sa svog početnog koloseka? Ne bih rekla.

ČEMU SLUŽI KNJIŽEVNOST U DOBA SMANJENE PAŽNJE?

KNJIŽEVNOST – TEHNOLOGIJA DVORSKE LUDE

Od razaranja dopaminskog balansa skrolovanjem, remećenja cirkadijalnog ritma ekranom, do zastrašujućeg opadanja kognitivnih funkcija i memorije kao posledice svega toga – vidimo da se narušavaju presudni kapaciteti ljudskog tela potrebni za korišćenje književnosti. Dakle, čak se i ne radi o tome da li će književnost uskoro prestati da zanima ljude i oni više neće želiti da je čitaju. Radi se o tome da neće moći, neće fiziološki biti sposobni za to, čak i da hoće

Stančik, Jan Matejko, 1862.

PIŠE: **Danilo Lučić**

Kada pomislim na ulogu pisca ili spisateljice u društvu, iskrsava mi jedna slika poljskog slikara Jana Matejka iz 1862. godine *Stančik*. Na njoj je prikazana dvorska luda u svom grimiznom kostimu, kako bezvoljno sedi u stolici skrštenih ruku, u tmurnom raspoloženju, sa beznadežnim pogledom koji se gubi nekud van prostorije. U dvorani iza njega možemo videti bal u toku – poljsko plemstvo slavi pobjedu u bici kod Orše, tokom moskovsko-litvanskih ratova iz XVI veka. Zašto je Stančik, inače zadužen za veselje i zabavu, tako neraspoložen, sa odbačenom, beskorisnom marotom na podu? Na stolu sa zarozanim stolnjakom pored njega nalazi se otvoreno pismo u kojem stoji vest da je kneževina Litvanija izgubila grad Smolensk. Stančik to jedini zna i sada mora preuzeti na sebe dužnost da upropasti slavlje, te da kralju i njegovim zvanicama saopšti neprijatnu novost. Ja bih dodao da Stančik nije zabrinut samo zbog toga što mora biti donosilac loših vesti nego i zato što mora da smisli kako to da uradi. Specifičnosti funkcije koju dvorske lude imaju u umetnosti, a naročito u književnosti, recimo

kod Šekspira i generalno u elizabetanskoj drami, podrazumevaju da mogu upotrebom humora, satire, metafore, simbola, alegorije i drugih sredstava prenesenog značenja da maskiraju kritiku ili katastrofalnost poruke koju treba preneti onima na poziciji moći. Zato dvorska luda konotativnom upotrebom jezika stavlja ogledalo pred kralja i tera ga da se ozbiljno zamisli nad sobom ili neprijatnom istinom, a putem lakrdijaške poruge. Umesto kralju, luda danas to ogledalo treba da drži javnosti. U oba slučaja, uslov je da se ta kritika ne sme preneti izravno, direktno, nedvosmisleno, jer bi se umesto samozapitanosti onih na meti kritike, u njima mogli javiti bes i nezadovoljstvo. Kao što kaže izreka koja se jednako pripisuje Šou, Oskaru Vajldu i Biliju Vajlderu: „Ako hoćeš da kažeš ljudima istinu, bolje bi ti bilo da ih nasmeješ, inače će te ubiti.“

Zar u izvesnom smislu to ne rade i oni koji stvaraju književnost? Traže način da književno-umetničkim sredstvima saopšte društvu dijagnozu, trgnu ga iz moralne učmalosti i političkog *statusa quo* i isprovociraju na

preispitivanje svojih uverenja i sistema vrednosti. Etimologija engleskog izraza za dvorsku ludu *jester* unekoliko potvrđuje ovu moju paralelu, jer na starom, anglo-normanskom dijalektu, odakle potiče koren ove reči – *gestour* – ona označava „pripovedača“, onog koji priča priču. Dakle, predak dvorske lude bio je narator, a ne duhovita budala.

* * *

U martu ove godine sam na Sajmu knjiga u Lajpcigu učestvovao na jednom panelu o odnosu cenzure i književnosti u kontekstu današnjih hibridnih režima. Tema je bila, između ostalog, i da li književnost može biti upotrebljena kao sredstvo borbe za demokratiju. Ja sam povodom ovih pitanja bio poslovno pesimističan i rekao kako je očigledno da je književnost krajem 1990-ih i početkom 2000-ih izgubila društvenu važnost i reprezentativnost, pa na nju ni političke strukture vlasti ni šira javnost više ne obraćaju pažnju. Moja sagovornica na toj diskusiji, mađarska spisateljica i performerka Kinga Tot rekla je da je to dobra okolnost, jer nam garantuje kreativnu slobodu da možemo da pišemo šta želimo, bez pritiska cenzure. Drugi sagovornik, slovački pisac Mihal Hvorecki se nadovezao da ljudi, bez obzira na okolnosti, imaju u sebi nagon za pričanjem priča i da to ništa neće moći da izmeni.¹

Ako je tačno da cenzure na ono što se objavljuje u knjigama nema, pošto je zbog odsustva pažnje šire javnosti izlišna, čemu onda sloboda u našem izrazu kada ga niko ne čuje? A to što pisanjem prenosimo u praksu čovečiji nagon za pričanjem priče, ne znači samo po sebi da činimo dobro

Međutim, ne radi se o tome ko je od nas bio u pravu – mislim da smo svo troje bili. Radi se o tome da nijedan od iznesenih stavova ne anulira moju mračnu perspektivu u pogledu funkcije koju književnost (ne) obavlja u globalnom društvu. Jer ako je tačno da cenzure na ono što se objavljuje u knjigama nema, pošto je zbog odsustva pažnje šire javnosti

izlišna, čemu onda sloboda u našem izrazu kada ga niko ne čuje? A to što pisanjem prenosimo u praksu čovečiji nagon za pričanjem priče, ne znači samo po sebi da činimo dobro. Pričom se može i obmanuti, ugroziti, pokrasti, instrumentalizovati... Jezik, kao i svaki drugi alat, može da gradi i popravlja, ili može da ruši i uništava. Svaka totalitarna ideologija XX veka imala je svoju eshatološku parafrazu vizije čovečanstva suočenog sa propašću od koje ga spašavaju upravo predstavnici tih ideologija. Eto jezika upotrebljenog za manipulaciju, na isti način na koji su je koristili oni protiv kojih su se ti predstavnici ideologija dizali. Takve priče su stare koliko i ljudsko pamćenje – dolazak spasioca među potlačene sa čijom pobedom nad tlačiteljima počinje doba prosperiteta. Čovek te priče ne priča zato što mu to nalaže nekakav moralni nagon u njemu, već egzistencijalni, nagon za samoodržanjem. Sposobnošću da priča priče, tj. da oblikuje apstraktne narative, on je sebi stvorio mašinu koja može da pamti, analizira, podseća, opominje, ali – nažalost – ne može sama po sebi da ga učini moralnijim. Drugim rečima, književnost nije alat za uspostavljanje morala, već sredstvo za njegovo preispitivanje.

I u prošlom tekstu² sam citirao smelu, kopernikansku tvrdnju Angusa Flečera da je književnost tehnologija. Prema njegovim rečima, svaka tehnologija služi tome da se ovlada svojom okolinom, da se nađe način kako kontrolisati materijalno okruženje. Književnost je vrsta tehnologije koja služi tome da čovek ovlada sobom, da nauči kako sebe da kontroliše. A ona to čini tako što angažuje mentalne čovekove kapacitete, ubrzava njegove kognitivne procese, otvara mogućnosti drugačijih deduktivnih zaključaka. Ukratko – tera ga da misli.

Pojedini naučnici tvrde da sve što mozak proizvede služi za čovekovo samoodržanje, jer je mozak glavni organ za preživljavanje.³ Verovatno to jeste redukcionistički stav, ali ako ga ispratimo do kraja u ovom kontekstu, i književnost je, budući proizvod mozga, tehnologija koja služi za preživljavanje. U kom smislu? U zbirci eseja iz 1987. *Prisons We Choose to Live Inside* britanska nobelovka Doris Lessing kaže da ona na pisce gleda kao na „bezmalo organizam, koji je društvo razvilo kao sredstvo za samopreispitivanje“.⁴ Književnost se, dakle, u jednom trenutku razvila kao evolutivna ljudska potreba, kako bi društvo moglo da analizira i da se samoanalizira. Ovakav ugao posmatranja ne samo što odbacuje idealizaciju književnosti kao nečega isključivo estetski uzvišenog, čiji je zadatak da pruži jedino čitalačko zadovoljstvo i uživanje, već i obrće naopako ideju da je književnost disciplina bez ikakve praktične primene. Ima je, svakako, i ta primena je najuspelija kada je indirektno didaktička na nivou kolektiva. Frederik Džejmson, u svojoj kultnoj studiji *Političko nesvesno*, kaže da svaka književnost, ma koliko slaba bila, sadrži u sebi ono što naziva političkim nesvesnim, pa se stoga „svaka književnost mora čitati kao simbolična meditacija o sudbini zajednice“.⁵ Ako pogledamo daleko u prošlost, sve do antike, vidimo da se ovo podudara sa svrhom tragedije u helensko doba, kad je ta forma služila kao umetnički aparat za političku kritiku.

¹ Ove replike bih zaboravio, da me Biljana Pajić iz Goetheovog instituta u Beogradu nije podsetila na njih. Zahvaljujem joj se.

² <https://casopis.skd-prosvjeta.hr/smrt-autora-radanje-proseka-sta-ai-zaista-donosi-književnosti/>

³ Jedan od tih naučnika je dr Ranko Rajović, specijalista interne medicine, magistar neurofiziologije,

doktor sportskih nauka i osnivač Mense Srbije, koji ovakvu definiciju neretko pominje u svojim javnim nastupima.

⁴ <https://aeon.co/essays/what-we-can-learn-from-doris-lessings-experiments-in-living>

⁵ Fredrik Džejmson, *Političko nesvesno*, preveo Dušan Puhalo, izdavač: RAD, Beograd, 1984, str. 82.

Evo kako je naš najveći helenista Miloš N. Đurić zaljubljeno opisivao pojavu tragedije i njene blagotvorne posledice po antičkog gledaoca, pa se zapitajmo možemo li danas očekivati tako nešto od književnosti:

Književnost je vrsta tehnologije koja služi tome da čovek ovlada sobom, da nauči kako sebe da kontroliše. A ona to čini tako što angažuje mentalne čovekove kapacitete, ubrzava njegove kognitivne procese, otvara mogućnosti drugačijih deduktivnih zaključaka. Ukratko – tera ga da misli

„Baš u pozorištu Helen je gledao narodne junake kako rade i trpe, slušao ih kako govore i svoju prirodu upoređivao s njihovom. Tu je on prvi put kroz delo pesnikovo zavirio u svoje srce i video kako u tom srcu nastaju sukobi: sukobi sa samim sobom, s okolnostima, sa društvom i državom, s prirodnim i ljudskim zakonima. Tu se on upoznao ne samo s legendarnom prošlošću svog naroda nego i s tajnama i zakonima ljudske prirode uopšte. A ljudska priroda, njeni nagoni i mudrošću neobasjani putevi strasti, to je izvor ljudske tragičnosti, a s njome je helenske gledaoce upoznala tragedija kao najbolji izvor za poznavanje ne samo drugih nego i samoga sebe, jer *tat twam asi* = to si ti. Dajući čoveku priliku da zaviri i dublje upozna zle strane, ne samo individualnog nego i socijalnog života i da mu sazna poreklo, ona mu otkriva i putove za savlađivanje zla.“⁶

* * *

Ako ostavimo po strani kvalitativno vrednovanje savremene književnosti, što je važna ali preobimna oblast za ovaj tekst, pitanje koje se postavlja jeste može li moderan čovek uopšte da koristi književnost kao tehnologiju u okviru svojih bioloških kapaciteta. Jer danas se suočavamo sa alarmantnom situacijom da rapidnost tehnološkog razvoja ostavlja daleko za sobom kapacitete ljudskog uma da ga isprate. Od razaranja dopaminskog balansa skrolovanjem, remećenja cirkadijalnog ritma ekranom, do zastrašujućeg opadanja kognitivnih funkcija i memorije kao posledice

svoga toga – vidimo da se narušavaju presudni kapaciteti ljudskog tela potrebni za korišćenje književnosti. Dakle, čak se i ne radi o tome da li će književnost uskoro prestati da zanima ljude i oni više neće želeći da je čitaju. Radi se o tome da neće moći, neće fiziološki biti sposobni za to, čak i da hoće. Spisateljica Eli Šafak na jednom mestu pominje podatak da „prosečno vreme tokom kojeg osoba može da se fokusira na jednu stvar opalo je u poslednjim decenijama sa približno dva i po minuta na oko 45 sekundi“.⁷ Osim toga, književnost ima još jednu „nesrećnu“ okolnost: njena forma i priroda zahteva najveći vremenski period za kompletnu recepciju, više od svih drugih umetnosti. Jer i najdužu operu, muzičku kompoziciju, pozorišnu predstavu ili film za kraće vreme ćete iskusiti od početka do kraja, nego književno delo, za koje vam trebaju dani, ponekad i nedelje, pa i meseci. Ovo, u kombinaciji sa činjenicom da je književnost umetnost koja zahteva i najveći angažman imaginacije, pošto uglavnom ne daje nikakve direktne audio-vizuelne stimulacije, čini je najranjivijom na izazove savremenog života.

Frederik Džejmson, u svojoj kultnoj studiji *Političko nesvesno*, kaže da svaka književnost, ma koliko slaba bila, sadrži u sebi ono što naziva političkim nesvesnim, pa se stoga „svaka književnost mora čitati kao simbolična meditacija o sudbini zajednice“

Zato mi se čini da kada je Filip Rot, iako poznat po svom pesimizmu, cinizmu i mračnim predikcijama, u jednom intervjuu još 2000. godine rekao da je era književnosti stigla do svog kraja, to nije bila nikakva poza ili potreba za šokiranjem. Krivca za kataklizmu epohe književnosti on nije tražio u ljudskim manama i nedostacima, već je fatalnu pretnju video u tehnologiji. Čovek koji, kako je on smatrao, konstantno juri od jednog do drugog ekrana, trošeci nepovratno svoje vreme i fizičku i mentalnu energiju, ne može da se posveti književnosti, jer ona traži „naviku uma koja je nestala. Traži tišinu, neku vrstu izolacije, i dugotrajnu koncentraciju u prisustvu jedne enigmatične stvari“.⁸ Književni kritičar Đorđe Krajišnik,

⁶ Miloš N. Đurić, *Istorija helenske književnosti*, izdavač: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1965, str. 246. i 247.

⁷ <https://www.theguardian.com/books/2025/may/11/given-up-on-reading-elif-shafak-on-why-we-still-need-novels>

⁸ <https://www.newyorker.com/magazine/2000/05/08/into-the-clear>

koji je i sam nedavno postao pesnik, na sličnom je tragu u jednom svom tekstu primetio da književnost „zahtijeva posvećenost, traži mir, poziva na saživljavanje sa onim čime nas knjiga suočava. A sve to da bi se došlo do svojevrsnog ogleđanja u misli drugog, da bi se kroz njega saznalo nešto o sebi, kako bi se moglo pokušati domisliti šta danas jeste istinito, a šta je mašinerija robotizirajućeg inženjeringa duša koja nas melje i pretvara u nemisleću masu“.⁹

**Tržište pažnje na kome
caruju društvene mreže
je ratno područje koje
stvara zaglušujuću buku
neupotrebljivih informacija,
trivijalnosti, poluistina,
neistina i sličnog medijskog
otpada. Ko uopšte može i
želi u takvim okolnostima da
trenira disciplinu književne
hermeneutike**

Ako prebacimo analiziranje književnosti iz polja kulturno-umetničkih proizvoda u polje tehnoloških, ona će se tamo pokazati donekle inferiornom. Prvo, književnost je tehnologija koja formalno gotovo uopšte ne menja svoj proizvod. Knjige koje danas držimo u rukama u osnovi svoje zamisli ne razlikuju se po obliku i načinu upotrebe od onih koje su u XV veku izlazile ispod prvih Gutenbergovih štamparskih presa. Sa druge strane, masovna kultura oličena u hiperprodukciji petparačke književnosti i filmsko-televizijskog sadržaja gramzivo i lukavo otima našu pažnju i sposobnosti potrebne za ozbiljno, duboko i posvećeno čitanje. Transnacionalne korporacije danas ne samo što diktatorski pritiskaju proizvode kreativnih industrija zahtevom unovčivosti, već traže i garanciju kontinuiteta prodaje. Iz te pohlepe nastalo je nešto što se naziva multi-platformska franšiza intelektualne svojine (engl. *multi-platform IP franchise*) – sa knjigom će se prodavati odeća, kostimi, igračke, školski pribor, snimiće se serija/film, napraviće se kanali na društvenim mrežama, možda i zabavni parkovi ili turističke ture... Time će vam brend neke intelektualne svojine biti uvek i svugde pred očima, svakog dana, na svakom ekranu. I svi ovi društveno-tehnološki procesi se neće zaustaviti, a kamoli nestati, jer točak tehnološkog progressa se nikad ne kreće unazad.

Ono Džejmsonovo *političko nesvesno* koje bi trebalo da bude kanal komunikacije sa mitom i folklornim formama narodnog stvaralaštva, čime bi književnost održavala svoju poziciju tehnologije za (samo)preispitivanje zajednice, polako nestaje. Književnost postaje zastarela i zato što ona podrazumeva kolektiv koji, kako teoretičari to vole da kažu, ima potrebu i sposobnost da *misli sebe*. Snaga medijskih distrakcija koje nas u tome osujećuju je preplavljujuća. Tržište pažnje na kome caruju društvene mreže je ratno područje koje stvara zaglušujuću buku neupotrebljivih informacija, trivijalnosti, poluistina, neistina i sličnog medijskog otpada. Ko uopšte može i želi u takvim okolnostima da trenira disciplinu književne hermeneutike.

* * *

Ne insistiram da ste loš čovek ukoliko se udobno zavaljeni, uz prijatnu muziku i čašu omiljenog pića, naslađujete literarnim dometima štiva u vašim rukama, koji imponuju i prijaju vašem estetskom senzibilitetu. Hoću da kažem samo da neadekvatno upotrebljavate tehnologiju namenjenu nečemu drugom. Ona treba da omogući vašem mozgu da rekonfigurira parametre poimanja zakonitosti međuljudskih odnosa. I za to ne koristi jednu, već višestruke vremensko-prostorne ravni. Poput nekakve „vremenske mašine“, književnost tekstualnom medijacijom zbližava različite tačke prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, čak i međusobno najudaljenijih geografskih lokacija, i time omogućava duhu da se otisne u istraživanje kultura, povesti i umetnosti civilizacija sa kojima nikad nije stupio u kontakt. I da ih na kraju razume. Baš tako funkcionišu nepostojeći svetovi iz fantastične književnosti Ursule le Gvin, koje čitalac može istraživati i iskušavati kao alternative našoj društveno-političkoj stvarnosti, pa čak nešto i naučiti iz njih. Le Gvin je proročki, naizgled predviđajući trenutak u kome smo se obreli danas, u jednom svom govoru pre više od decenije rekla:

„Dolaze teška vremena, kada će nam biti potrebni glasovi pisaca koji mogu da vide alternative tome kako sada živimo, koji mogu da prozru naše strahom prožeto društvo i njegove opsesivne tehnologije i uvide drugačije načine postojanja, pa čak i da zamisle realne osnove za nadu. Trebaće nam pisci koji pamte slobodu (...)“¹⁰

Nije nemoguće zamisliti da budućnost koja čeka književnost bude ta da postane terapeutsko sredstvo. U mojim najoptimističnijim prognozama, na klinikama za odvikavanje od digitalnog sadržaja obavezna terapija će podrazumevati čitanje knjiga. Intelektualna i kognitivna rehabilitacija ostvarivaće se propisanim dozama Dostojevskog, Kamija, Jursenar, Ezopa... A u mojim najpesimističnijim prognozama, književnost će postati jedna od atrakcija na onim festivalima starih zanata, *arts and crafts* sajmovima, gde ćete uz sapune iz kućne radinosti, sireve sa malih farmi, kožne komade nakita i domaće vino moći da kupite i ono nešto lisnato, papirno, sa nekim sitnim slovima i brojevima. I zapitati se: „Čemu li je ovo služilo?“

⁹ <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/kolumne/sta-nam-je-knjiga-danas-1124974/>

¹⁰ <https://www.ursulakleguin.com/nbf-medal>

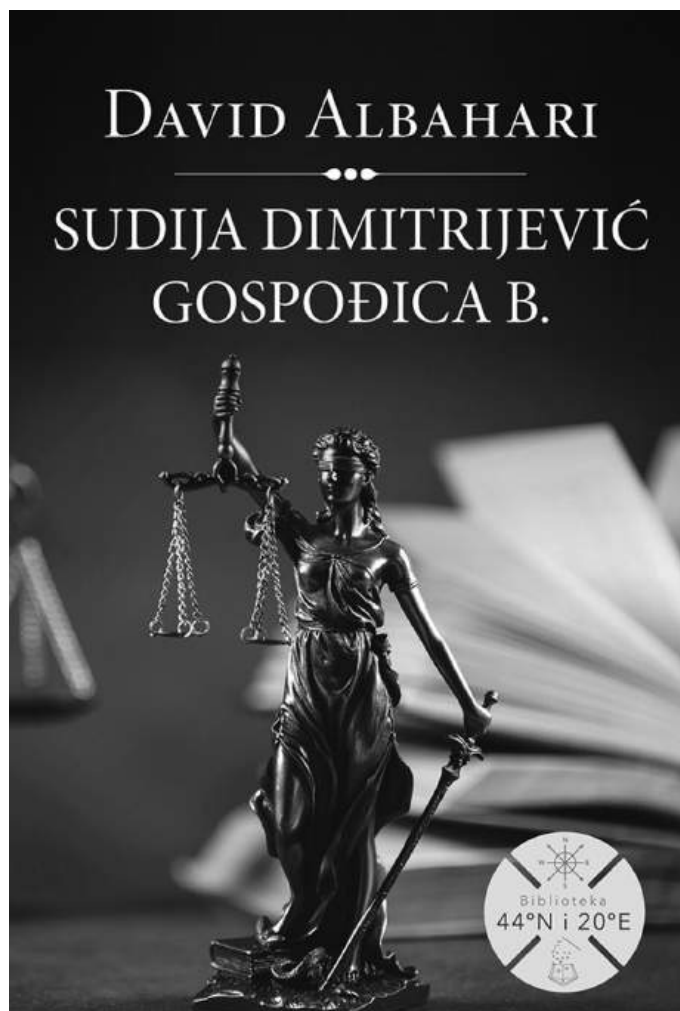
ДАВИД АЛБАХАРИ: СУДИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋ / ГОСПОБИЦА Б., ЧАРОБНА КЊИГА, БЕОГРАД, 2025.

ЗАОСТАВШТИНА ЗА БУДУЋНОСТ

У некој срећнијој будућности ово издање ће се можда моћи читати и као почетак издавања иначе релативно скромне пишчеве заоставштине, или увод у објављивање његових сабраних дела, а што је један од задатака које је себи поставила управо основана Фондација Давид Албахари настала као наставак књижевног салона, који је писац последњих година живота сазивао једном месечно у свом дому

пише: **Марјан Чакаревић**

Данас, три године након смрти, може се релативно поуздано тврдити да је Давид Албахари најзначајнији прозаиста који се у српској књижевности појавио након магистралне антологије *Нова српска приповетка* (1972) Љубише Јеремића. Речену релативизацију не треба разумети другачије или имало више од једноставне свести о пролазности времена, па дакле и свих људских судова и духовних производа, док Јеремићева антологија значи једно одлучно подвлачење црте у поетичком и историјском кретању српске прозе, после којег је појава Албахарија била могућа, а на изванредан начин и закономерна. *Нова српска приповетка*, наиме, не само што утврђује и (пре)вредну непосредну књижевноисторијску ситуацију већ успева и нешто много комплексније: да из послератне српске прозе издвоји она дела, било несумњиво канонска било парадигматичне моделе, која ће у наредним деценијама служити као наслеђе на које ће се млади писци наслађати. Истовремено, Јеремић, не превиђајући значај романа, приповеткама даје кључно место у књижевности

дате епохе, једнако као што, у тој епохи, дакле, недвосмислено претпоставља кратку прозу Антонија Исаковића или Миодрага Булатовића романима Добрице Ћосића или Михаила Лалића. Ово потоње свакако значи раскид – иако можда на први поглед не толико упадљив – како са одређеним темама тако и са начинима приказивања рата и пораћа.

Као весници нових прозних модела на самом крају Јеремићеве антологије појављују се Миодраг Вуковић, са својом причом „Саговорницима“, која ће се касније наћи у култној, превратничкој књизи *Круг, сода* (1978), односно Давид Албахари, међу неколико издвојених имена најмлађих приповедача (Д. Бугарчић, Р. Путник, Р. Адамовић, као и З. Костић и Р. Братић, који, баш као и Албахари, у часу објављивања антологије немају ниједну објављену књигу) која „потврђују утисак о значају и ширењу концепта нове прозе, утолико уколико нису ни у ком случају епигонска, а ипак поштују нека основна опредељења приповедача из описаног низа“.

У овако скицираном историјско-поетичком контексту, који је, као што се може видети, знатно сложенији од каснијих представа о доминацији тзв. стварносне прозе седамдесетих година, односно од поједностављено схваћеног црног таласа у књижевности и приказивања приградско-провинцијских изгубљених душа – појава првих прича Давида Албахарија могла се доживљавати и као (веле)-градски камичак на широком регионалном мозаику нове српске прозе. Истовремено, метапрозни пасаж, или пре детаљи, који се бојажљиво јављају на рубовима неколицине прича у првој Албахаријевој књизи *Породично време* (1974), а који ће у књигама током наредне деценије (збиркама прича *Опис смрти*, *Фрас у шупи*, *Једноставност и, нарочито*, у кратком роману *Цинк*, ремек-делу ове фазе) разрасти у образац нове, постмодерне прозе, јесу тек један од зачина, никако најупадљивији, који овој прози дају нешто другачији укус.

**Као весници нових
прозних модела на
самом крају Јеремићеве
антологије појављују се
Миодраг Вуковић и Давид
Албахари, међу неколико
издвојених имена
најмлађих приповедача
попут Бугарчића,
Путника, Адамовића,
Костића и Братића**

Па ипак *Породично време*, а потом у још већој мери приповедачки венац (или роман) *Судија Димитријевић* (1978) објављен неколико година касније, доносе битно другачије осећање света у односу на готово све прозаисте Албахаријеве генерације. Иако на први поглед чврсто реалистички утемељене, ове прозе најпре сложеном психологизацијом ликова, потом њиховим међусобним односима, у којима много тога остаје недоречено, неизречено или лебди као могућност, као алтернативна стварност, а што је све узроковано и комплексношћу велеградског живота у односу на онај малоградски или приградски, те на крају и границама самог језика и исказивости, свим тим, дакле, ове приче доносе сасвим специфичну модерност и универзалност карактеристичну за освит постмодерне епохе. Реч је о свести о релативности и условљености сваког избора и свих вредности, али и свести о помањкању нових вредности, о чему главни јунак на једном месту у причи „Судија Димитријевић открива утробу свих

ствари“ каже: „Страхотно је, мисли судија, што се за сваку ситуацију у животу може пронаћи одређена (или бар слична) формулација у књижевности. То је мисао, схвата, која га може одвести у неслућене дубине, у закључак да је књижевност одавно припремљена клопка за свест, свет, све. Да не постоји – треба бити опрезан! – никаква слобода. Да је могућност да урадиш ово или оно само варка. Да је већ предвиђено шта ћеш урадити. И да ћеш се покајати. И да ћеш пожелети да урадиш оно друго. Да си урадио оно друго. Што сада више не можеш да учиниш. Сада? Никад више.“

**Појава првих прича
Давида Албахарија могла
се доживљавати и као
(веле)градски камичак на
широком регионалном
мозаику нове српске
прозе**

У вези с овим занимљива је белешка коју је Албахари написао за изабрана дела 1996/7. (код Народне књиге), у којој каже: „Данас, двадесетак година касније, судија Димитријевић делује као непоправљиви романтичар који не примећује злослутне наговештаје времена у којем живи.“ Данас, тридесетак година касније након овог текста, а готово пола века по објављивању *Судије Димитријевића*, поменути злослутни наговештаји остају још запретанији у времену које се удаљава, али они дубљи, далекосежнији знаци епохалних промена могу се јасно ишчитати. Не само генерацијски јаз, приказан благо хуморно, који је данас још драматичнији, него и цела палета унутрашњих блокада, анксиозности, nelaгода, отуђења и психосексуалних фрустрација, које обележавају модерно доба и (посебно) градски живот, приказани су у овим причама са чудесном прецизношћу и уверљивошћу.

Све то се може пратити и на формалној, односно жанровској равни. Давно је у критици примећено да је једна од важних одлика прозе с краја шездесетих и током седамдесетих година прошлог века била дестабилизовање традиционалних жанрова приповетке и романа. Тако је у оба циклуса *Породичног времена* видљива тежња, али истовремено и немоћ да се уобличи у роман, а та формална карактеристика у изванредном је дослуху са садржинско-тематском равни: породица је, наиме, и даље на окупу, али све традиционалне улоге и односи унутар ње, упркос привидном складу, као да више не постоје. То је исказано у оном класичном албахаријевском пасажу уводне приче „Три станице

од куће“: „Сада нема парка. Појела га цивилизација, говори мајка ослоњена на прозор. И тролејбуска станица је померена, уопште: изгубили смо онај важан, централни положај, а нисмо се покренули с места: место се покренуло око нас“.

**Породично време, а
потом у још већој мери
приповедачки венац
Судија Димитријевић
(1978) објављен неколико
година касније, доносе
битно другачије осећање
света у односу на
готово све прозаисте
Албахаријеве генерације**

Овај расап још је упадљивији у *Судији Димитријевићу*; колико год повезане пре свега главним, а потом и свим осталим ликовима, ове приче, чини се, суштински су још даље од романа, те стога није нимало необично што их сам писац, у поменутој белешци за издање из 1996. и даље назива причама, упркос чињеници да су критичари, попут, рецимо, Радивоја Микића, већ по објављивању дело доживљавали као роман. Посредну потврду пишчеве тезе, или доживљаја, даје и тематско-мотивска равнана, на којој се прати распад судијине породице, суштинска немоћ, или одсуство напора – који се може разумети и као малограђански конформизам – да се она поново успостави. Отуда прецизност у описима унутрашњих и спољашњих простора, као и целокупан, парадигматично средњекласни чињенично-предметни инвентар, нема само улогу наглашавања реалистичке подлоге у овим причама, односно стварања илузије истинитости приказаног света, већ, на другом плану, подразумева и ушуканост јунака у тај свет, његову сродност, такорећи слепљеност с тим светом.

У том контексту Албахари се, нарочито у *Судији Димитријевићу*, указује као писац завршне фазе, дакле највишег успона а потом и (унутрашњег) расула југословенске средње класе. То се врло лепо може видети поређењем *Судије Димитријевића* и недовршеног циклуса прича *Госпођица Б.*, првог дела које је објављено из пишчеве заоставштине. Писане четири деценије касније, у потпуно измењеном друштвено-историјском контексту, ове приче имају исту ону стално присутну сенку ироније, која лебди и у *Судији Димитријевићу* – што је врло важно истаћи – раздваја приповедача и његов свет, па дакле и његове вредности, од света дела, једнако као што се животна збрка, из које из приче у причу госпођица Б. покушава да се искобеља, углавном врти око љубави и

секса. Али у овим причама све остало је различито: оно што се могло у *Судији Димитријевићу* доживети као трагедија, сада постаје много ближе карикатури; некада прецизно оцртан спољашњи свет грађанске класе сада је тек скициран као нужан декор за унутрашње доживљаје главне јунакиње; породица, макар и распала, сада се свела на јединку, која о породици уопште и не размишља; унутрашњи свет јунака, упркос свим асоцијативним прекидима, усредсређен на једну тему, једну животну драму, сада постаје неупоредиво хировитији, расутији, самозаљубљенији, и у тој самозаљубљености карикатуралнији. Отуда интелигентно уредничко здруживање ових двају приповедних циклуса са почетка и краја једне велике уметничке авантуре пружа могућност да се сагледа не само поетички лук који је писац прешао већ и много шира слика цивилизацијског кретања, или бар овог нашег одсечка у њој.

**Албахари се, нарочито
у *Судији Димитријевићу*,
указује као писац
завршне фазе, дакле
највишег успона, а потом
и унутрашњег расула
југословенске средње
класе**

У некој срећнијој будућности ово издање ће се можда моћи читати и као почетак издавања (иначе релативно скромне) пишчеве заоставштине, или увод у објављивање његових сабраних дела, а што је један од задатака које је себи поставила управо основана Фондација Давид Албахари. Сама фондација настала је као наставак књижевног салона, који је писац последњих година живота сазивао једном месечно у свом дому, и на коме се окупљала шаролика дружина уметника, фантаста и звездопловаца, читала своје рукописе, гледала филмове, слушала музику, речју: отварала се за друге. Завет те отворености је, дакле, у темељу фондације, па се стога сви који ово читају могу сматрати позваним да јој на неки начин допринесу. Било кроз помоћ или учешће у пројектима који су у свом зачетку, попут микрофестивала „ДА“, на којем ће пријатељи и поштоваоци читати Албахаријеве текстове, млади писци своје, а музичари и други слободни уметници забављати публику; или учешћа на конкурсима за књигу прича; или сваке врсте помоћи око поменутог издања сабраних дела; или, што би било најлепше, својим идејама које су на трагу онога што је Албахари радио. Вреди поновити: о отворености је овде у ствари све време реч.

MARKO STRPIĆ: *ERITREJA – UJEDINJENI U RAZLIČITOSTI I SOLIDARNOSTI*, SAMIZDAT, ZAGREB, 2026.

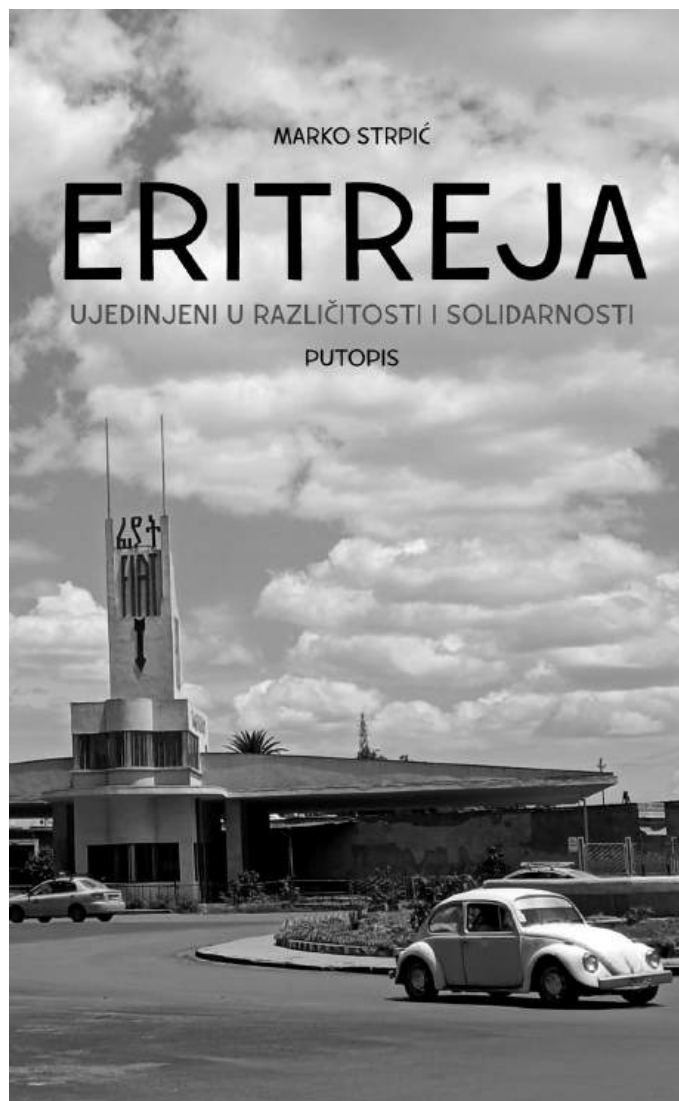
DRUGAČIJI SVIJET JE MOGUĆ?

U knjizi se ističe da je medijski konstruirana slika o Eritreji kao „Sjevernoj Koreji Afrike“ na internetu prvo što ćete pronaći kao vrlo pristranu kvalifikaciju za tu „neposlušnu“ zemlju, što je dodatno motiviralo autora i njegovu suprugu. Naposljetku su Eritreju posjetili u dva navrata, nakon što su se osobno uvjerali koliko je iskrivljena predodžba generirana na zapadu o zemlji koja ih je po mnogo čemu naprosto fascinirala

PIŠE: **Miloš Đurđević**

Knjigu Marka Strpića *Eritreja – ujedineni u različitosti i solidarnosti*, otvaraju dva pitanja. „Zašto Eritreja?“ naslov je sažetog uvoda u njegov putopis po toj zemlji, nakon čega je postavljeno drugo, po impostaciji retoričko, točnije rečeno performativno pitanje: „Drugačiji svijet je moguć?“ U rečenicama koje slijede, prisjećanje na televizijski dokumentarac o afričkim zemljama koji je gledao prije petnaestak godina funkcionira kao svojevrsni narativni otponac. Njemu je pažnju privukao kraći prilog o zemlji koja se, kao što je napisao, odlučila na obnovu pomoću vlastitih znanja i vještina, s dostupnim resursima i uz suradnički odnos sa svima koji neće nametati svoje uvjete, već će se odvijati na obostranu korist i zadovoljstvo. Konkretnije, riječ je o odustajanju Eritreje od dogovora s MMF-om i Svjetskom bankom kako bi izbjegli zatvoreni krug dužničkog ropstva i za nju, kao vrlo siromašnu zemlju, posebno aktualnu ovisnost o humanitarnoj pomoći.

Posljedice tadašnje financijske krize, napose otpor i kapitulacije Grčke pred tim institucijama, kao i val prosvjeda i političkih previranja diljem Europe, pojašnjavaju osnovni povod inicijalnih pitanja. To je kontekst u kojem „smo sudjelovali u raznim akcijama i demonstracijama protiv globalnih

moćnika, korporacija, kapitalizma“, piše autor u prvom licu množine. Stoga je posve razumljivo što su neimenovani sugovornik snimljen u „skromnom uredu“, prokazivanje međunarodnih financijskih institucija i isticanje načela samoodrživosti, suradnje i solidarnosti, pobudili zanimanje za zemlju koja „očito odskače od uobičajenog“, a to bi bila europska, zapadnjačka, uključivši i ovdašnja iskustva.

Neki teoretičari putopis smatraju društveno najistaknutijim književnim žanrom. U kretanju kroz prostor i vrijeme određujemo sebe i definiramo druge koje susrećemo i upoznajemo. Opisano shvaćanje sebe-nas i drugih-njih, funkcionira na pojedinačnoj, kao i kolektivnoj razini. O putovanjima, autor-narator neizbježno govori u prvom licu. Taj govor zadobiva stanovitu etičku dimenziju u smislu pretpostavljene vjerodostojnosti iskaza o osobnom sudjelovanju u nekom putovanju i stečenim iskustvima. U suprotnom, zacijelo bismo ga primarno čitali kao neki od fikcijskih žanrova. Premda su u dugoj, višestoljetnoj povijesti putopisa, granice između fikcije i faksije vrlo često bile zamagljene, pa i brisane, u njegovoj je osnovi ono što se želi ponuditi kao činjenični opis.

foto: Marko Strpić

U ovoj je knjizi neočekivani poziv na putovanje došao dok je autor, vjerojatno kao i svaki dan, iz dokolice prožete znatiželjom, gledao televiziju. Za njega je ovdašnja situacija, na europskom tlu, prečesto bezizlazna, a brojne inicijative i nastojanja u ostvarivanju općeg dobra i društvene pravednosti, sve češće se pokazuju kao uzaludni. U vremenskom razmaku kako je naznačen u tekstu, u vezi toga gotovo se ništa nije promijenilo. Štoviše, postupno se normaliziraju upravo suprotne, donedavno gotovo nezamislive tendencije i djelovanja. Kako bilo, čini se da autor kao putopisac nije smatrao da je potrebno nešto reći, možda na neki način komentirati taj vremenski raspon od buđenja početnog interesa od konkretnih, u knjizi praktično prikazanih priprema i polaska na put. Izjave poput navedenih, po svemu sudeći naknadne, tj. izvanjske u tekstu i rezervirane za kraći uvodni tekst, u konačnici dodatno učvršćuju narativ i približavaju nam govornika. Stoga taj razmak možemo čitati kao stanovitu pripovjednu elipsu.

Putovanje je zapravo već započelo i prije detaljno planiranih priprema za odlazak u to „srce tame“, a to je bila reakcija mnogih poznanika kojima su autor i njegova partnerica, kako je navedena, rekli gdje namjeravaju otići. Povrh toga, medijski konstruirana slika o „Sjevernoj Koreji Afrike“ – u knjizi se ističe da ćete na internetu prvo pronaći baš ovu, kako se čini vrlo pristranu kvalifikaciju za tu „neposlušnu“ zemlju – upotpunila je i osnažila njihovu motivaciju. Naposljetku su Eritreju posjetili u dva navrata, nakon što su se

osobno uvjerali koliko je iskrivljena predodžba generirana na zapadu o zemlji koja ih je po mnogo čemu naprosto fascinirala. Na prvo putovanje krenuli su u proljeće 2024. i zatim naredne 2025. godine, kada su vidjeli i lučki grad Massawu na Crvenom moru. Nakon čitanja knjige, možemo slobodno pretpostaviti da ondje žele opet otputovati.

Važna je odluka Eritreje o odustajanju od dogovora s MMF-om i Svjetskom bankom kako bi izbjegli zatvoreni krug dužničkog ropstva i za nju, kao vrlo siromašnu zemlju, ovisnost o humanitarnoj pomoći

Njihovu fascinaciju dijele i drugi putopisci koji su boravili u Eritreji. Edward Denison, na primjer, ne skriva svoju zadivljenost tom zemljom. Njegov vodič po Eritreji tiskan je u vrlo uglednoj ediciji *Bradt Travel Guides*, a nakon više izdanja u pripremi je i ovogodišnje. Denison piše da je zemlja, koja je među posljednjima u Africi stekla neovisnost, na njega neizmjerljivo utjecala i da ne shvaća kako to da se o gradu kao što je Asmara vrlo malo zna. Eritrejska borba za neovisnošću ukazivala je i na borbu mnogih, još siromašnijih zemalja, na njihovo pravo na samoopredjeljenje i težnju za međunarodnim priznanjem. Uzgred, on je ponajviše zaslužan što se glavni grad Eritreje, Asmara, 2017. konačno našao na UNESCO-ovom popisu svjetske baštine. Također navodi, ne samo za njega, žalosnu činjenicu da je kulturna baština zemalja Trećeg svijeta daleko slabije zaštićena, potkrijepljenu podatkom da samo tri europske zemlje, Italija, Francuska i Španjolska, imaju više lokacija na tom popisu nego čitava Afrika.

U ovom putopisu naposljetku nije riječ o traženju nove začaranosti i potrebi za otkrivanjem sukladnih senzacija u nekoj dalekoj zemlji. Početno pitanje otvorilo je performativnu, takoreći antiturističku dimenziju drugačijeg putovanja u taj dio svijeta

Asmara je, naravno, prvo odredište u ovoj knjizi. Taj izvanredan primjer ranog modernističkog urbanizma početkom 20. stoljeća, *Piccola Roma* kako je nazvana, izgradili su prije stotinjak godina talijanski kolonizatori. Jedan od najsofisticiranijih afričkih gradova, danas zacijelo najbolje očuvan modernistički grad na svijetu, trebao je funkcionirati kao središte fašističkog istočnoafričkog carstva. Avionska linija izravno je povezivala Asmaru s Italijom, a za regulaciju gradske prometne mreže izgrađene za desetke tisuća vozila postavljeno je više semafora nego u tadašnjem Rimu. Gradnja je kasnije uglavnom izostala, dijelom zbog objektivne nerazvijenosti zemlje, kao i ciljane odluke vlasti da očuvaju jedinstvena obilježja glavnog grada izgrađenog na visoravni, 2500 metara iznad razine mora, stjecajem sretnih okolnosti pošteđenog većih razaranja u tridesetogodišnjem ratu s Etiopijom.

Široke gradske avenije, kina i druga zdanja u talijanskom *art deco* stilu, golemo sunce na toj nadmorskoj visini, specifičnost prirodnog svjetla, jarke

foto: Marko Strpić

boje, stabla, kaktusi, ukrasno bilje, cvijeće, ptice tirkiznih boja, stvaraju dojmive kojima se narator prepušta i daju intonaciju njegovom putopisu. Ove skicirane slike, izravno zabilježene, spontano se u tekstu uklapaju u zapažanja o opuštenosti lokalnog stanovništva, smirenom ophođenju u restoranima i kafićima, u gradskoj vrevi, na ulicama i tržnicama. U svemu tome očituje se stoljetna, u modernom vremenu i antikolonijalna, kultura različitosti, na koju su izrazito ponosni i ističu je kao važan faktor zajedništva, piše autor.

Na sajmu Medeber u Asmari, koji su obišli u subotu, razgledavaju i fotografiraju brojne radionice na otvorenom u kojima se neprestano nešto prerađuje i popravlja. Recikliranje u proizvodnji novih upotrebnih predmeta prepoznato je kao pokazatelj oslanjanja na vlastite snage, samoodrživosti usprkos pomanjkanju resursa. Uz napomenu da je Eritrejski narodnooslobodilački front (EPLF), nakon stjecanja neovisnosti 1994. godine preimenovan u Narodni front za demokraciju i pravdu, već 1970-ih organizirao mrežu radionica kao improviziranu ratnu industriju, kao i za ispmoć stanovništvu.

Dojam o vremenu koje je zaustavljeno, modernističkom gradu koji je na stjecištu milenijske povijesti i aktualnog otpora novim oblicima neokolonijalizma urastao u afrički kontinent, gotovo je neizbježan. Ali u ovom putopisu naposljetku nije riječ o traženju nove začaranosti i potrebi za otkrivanjem sukladnih senzacija u nekoj dalekoj zemlji. Početno pitanje otvorilo je performativnu, takoreći antiturističku dimenziju drugačijeg putovanja u taj dio svijeta. U kojoj je mjeri drugost te zemlje možda ostala u sjeni početnih pitanja, jedna je od tema koje se također nameću nakon čitanja ovog nesvakidašnjeg, na svoj način privlačnog i slojevitog putopisa.

DRAGAN GROZDANIĆ: REPUBLIKA NAPUŠTENIH PASA, SANDORF, ZAGREB, 2026.

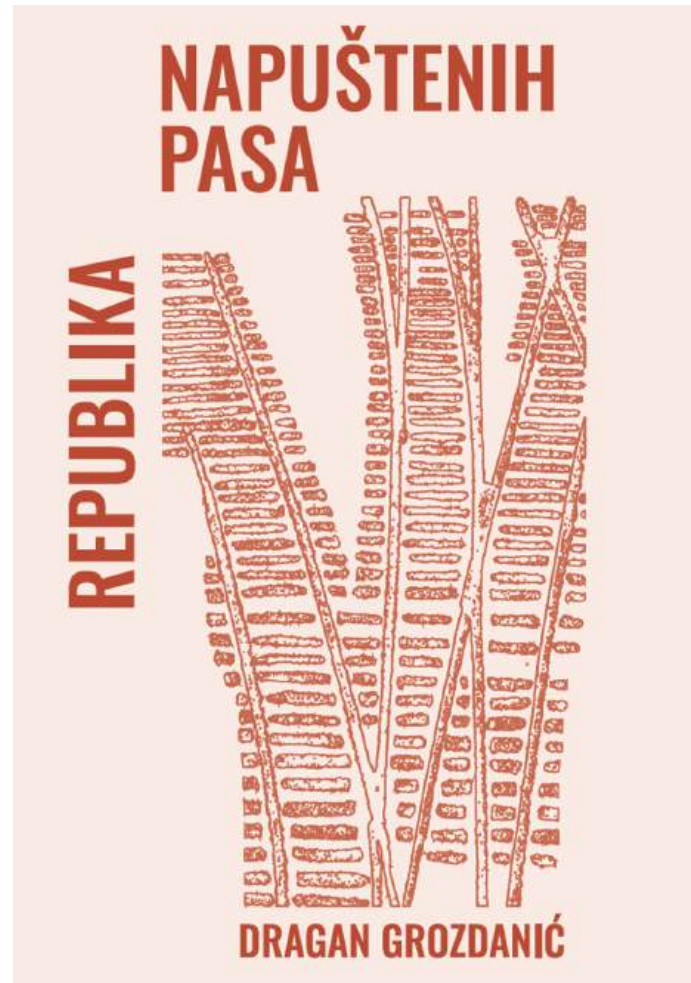
STVARNOST U FIKCIJI

Čineći nam dostupnom sadržinu do koje bismo inače vrlo teško došli, *Republika napuštenih pasa* nas podstiče da se informišemo i uključimo emocionalno, a onda možda i politički – barem tako što ćemo, u duhu one latinske izreke po kojoj je istorija učiteljica života, malo bolje shvatiti kakav je to svet u kome živimo, kako je do njega došlo, i kakav još može i (ne) treba da bude

PIŠE: Dunja Ilić

Republika napuštenih pasa novinara Dragana Grozdanića žanrovski je hibrid koji kritičaru postavlja pitanje: prema kojem kriterijumu ga prosuđivati? Posredi je kolekcija reportaža, prethodno objavljenih u *Novostima*, koje je autor prilagodio i donekle fikcionalizovao kako bi od njih napravio književnost. Ovo su detalji koje saznajemo iz pogovora Ane Fazekaš, urednice knjige. Sami tekstovi nisu praćeni paratekstualnim elementima poput naznake o lokaciji o kojoj ćemo čitati, linka ka originalnom novinskom tekstu, ili informacije o datumu kada je objavljen. Tačnije, paratekst postoji – u obliku epigrafa različitih vrsta, najčešće citata, od onog Dušana Vasiljeva (tema svih reportaža je, logično, antiratna) do onog Roberta Bolanja (tema je, na neki način, revolucionarna). Četrnaest tekstova ove knjige deluju, vizuelno, kao priče, i forma tome maksimalno doprinosi: mnoge su reportaže napisane prevashodno u prvom licu, bez ikakve pojave lika reportera, poneke su u gotovo dramskoj formi, tako da naizmenično čitamo govor/misli različitih junaka/subjekata. A i gde ne pripovedaju subjekti u prvom licu, imamo svakako nešto poput novog žurnalizma: subjektivnost percepcije, atmosferskičnost prostora i doživljaja, poetiku detalja, dubinu trivijalnog.

„Rijetke kuće, prozori zatvoreni, na zvona nitko ne odgovara“, čitamo u reportaži o Unskoj pruzi, ali te reči gotovo da bi mogle da opišu čitav prostor obuhvaćen ovom knjigom. Baš kao i njen naslov. Reč *republika* aludira na

bivšu državu, čiji je raspad neskriveni zajednički imenilac svih sudbina u ovoj knjizi, pa možda i onih s ratom naizgled nepovezanih, koje se proživljavaju u romskim naseljima blizu Zagreba. I mada je grubo uporediti sve te sudbine s onom napuštenih pasa, atmosfera knjige upravo je atmosfera napuštenosti, lutanja (u „lualice“ sebe svrstava i autor/reporter). Naslovna fraza se pojavljuje u reportaži „San o miru u balkanskom Belfastu“, kojim Grozdanić ne naziva Mostar, kao što to čine ponegde na internetu, nego Kosovsku Mitrovicu. Kosovska Mitrovica je Belfast, a „Kosovo je republika napuštenih pasa“: „Uz uobičajene međusobne borbe za teritorij, za kvart, za mjesto na suncu ispred trgovine; ne manjka ugriza, cvileži i, konačno, predaje.“ No bilo bi pogrešno na temelju ove rečenice izvesti zaključak o celokupnom utisku koji stvara knjiga; mada je sve o čemu čitamo posledica krvoločne „borbe za teritorij“, krvoločni su još jedino političari, a borba protiv života uslovljenog korupcijom jedina relevantna i svima zajednička borba. To je, otprilike, poenta svake od ovih reportaža pojedinačno, i čitave knjige kao celine.

Grozdanić je za tekst o Unskoj pruzi, pod naslovom „San o pruzi“, osvojio nagradu na Fra Ma Fu festivalu reportaže. Mada je svakako veoma poetična i nostalgijčna, već i zbog svoje teme, na mene je najveći utisak ostavila ona pod nazivom „Alimja ili pripovijest o biku“, možda jer se njome knjiga otvara, uvodeći nas u jedan začudan i stran svet, naizgled tako dalek od našeg.

Alimja je Albanka čija je adresa u selu Ravna Banja kod Medveđe, na jugu Srbije, bez jasnog razloga (zapravo, s razlogom, ali bez povoda) pasivizirana. Nadležni su, drugim rečima, odlučili da Alimja tu ne živi. Ona zbog toga ne može da napravi ličnu kartu, a onda ni da se leći o trošku države ili da glasa. Reč je o antialbanskoj praksi srpske politike („poruka je da vi tu ne živite“), no kafkijanski element ovde je pojačan činjenicom da Alimja stanuje s mužem i sinom, takođe Albancima, kojima adresa nije pasivizirana. Bik iz naslova na kraju će biti prodat upravo radi lečenja, a Alimjin slučaj ostati, barem za nas, nerazrešen. Jedino što nas podseća da ova košmarna situacija nije zaista fikcija, nego stvarnost, jeste kratka pojava jednog aktiviste i jedne istraživačice s instituta „Max Planck“. Ključ nije u sadržini njihovih izjava, koje pojašnjavaju pasivizaciju adrese, nego u naglom „proboju realnog“ koji govori da ovo ipak nije Kafkin svet u kojem vam ne preostaje ništa drugo, nego da podmetnete glavu pod sečivo dželata. Svet u kojem neko ima moć da tvrdi kako ne živite u kući u kojoj godinama živite čini se manje košmarnim kada saznamo da postoji neko – neki aktivista, neka organizacija – ko je, za razliku od većine nas, svestan prakse pasivizacije adrese, a onda i bilo koje druge, slične. Jer, to je neko ko može da pomogne. Ako se obično kaže da je stvarnost uvek gora od fikcije, upravo je „upliv stvarnosti“ u ono što deluje kao fikcija nešto što nam u *Republici napuštenih pasa* omogućava da odahnemo, onako kako inače ne možemo.

Četrnaest tekstova ove knjige deluju, vizuelno, kao priče, i forma tome maksimalno doprinosi: mnoge su reportaže napisane prevashodno u prvom licu, bez ikakve pojave lika reportera, poneke su u gotovo dramskoj formi, tako da naizmenično čitamo govor/misli različitih junaka/subjekata

Iako većina reportaža u ovoj knjizi zapravo nije poput prve – uvek je reč o ljudima čija je nacionalnost na mestu na kojem žive manjinska (ili barem nije većinska), ali problemi su manje začudni, a više u vezi s raseljenošću, nemaštinom, posttranzicionom korupcijom ili emocionalnim teretom (zajedničkog) života nakon rata – sve one bitne su pre svega kao „poslanice“ iz sveta koji je i naš svet, ali mi toga uglavnom nismo svesni. „Prošli smo svega, ja bih volio da je mir. Da živimo skupa normalno. Bilo je svašta, možda bi neki željeli nešto tako opet, a sirotinja što nema penzija, nema plata, o tome nitko ne govori“, čitamo u „Engleskim agentima u Doboju“. Govori o tome ova knjiga, svrstavajući tako i reportera Dragana Grozdanića u onaj niz s aktivistima i organizacijama, niz aktera čije prisustvo predstavlja „upliv

stvarnosti“ u često zatvoreni, ponekad košmarni svet partikularnih, a opet zajedničkih problema. Čineći nam dostupnom sadržinu do koje bismo inače vrlo teško došli, *Republika napuštenih pasa* nas podstiče da se informišemo i uključimo emocionalno, a onda možda i politički – barem tako što ćemo, u duhu one latinske izreke po kojoj je istorija učiteljica života, malo bolje shvatiti kakav je to svet u kome živimo, kako je do njega došlo, i kakav još može i (ne) treba da bude.

Utoliko mi se čini da je fokus na „literarizaciju“ forme u ovoj knjizi, mada dovodi i do interesantnih rezultata, na momente ipak suviše. U jednoj od poslednjih reportaža, pod nazivom „Bata Goša i drugovi“, reč je o Srbini koji pred rat na Kosovu prevozi autostopere. Dva junaka/subjekta, Srbin i Albanac, ne govore jedan drugom, nego se u nepravnom govoru, naizmenično, obraćaju reporteru, prepričavajući ono što u „realnom vremenu“ sledi u sceni u kolima čiji su učesnici. Tekst vizuelno ni na koji način ne signalizira o kakvom postupku je reč – nema promene fonta, podebljanja ili kurziva – a subjekti govore relativno dugo, aludirajući na elemente istorijski komplikovanog odnosa dve nacije na Kosovu, oličenom ovde u liku i delu Šabana Poluže. I čitalac kojem je poznato Polužino ime nužno će se zbuniti; čitav odeljak je intelektualno izazovan, ali, šta zaista dobijamo time što isprva nismo shvatili ko govori? Moguće je zamisliti efekte takvog postupka u nekom drugom tekstu, ali, pre nego kao literarni izazov u duhu eksperimentalne književnosti, ovde se to čini kao tehnički propust. U poslednjoj reportaži, „Događaj“, autor je s kraja teksta dostupnog na Portalu Novosti pod nazivom „Uvijek smo jedni druge čuvali“ izbacio gotovo sav tzv. „piščev govor“, ono što prati dijalog i pojašnjava ko izgovara koju repliku. „A kako se Mirko kaže na mađarskom?“ „Imre“, reče. „A tko je bio Petefi Sandor u prevodu na srpsko-hrvatski?“ „Petrović Aleksandar.“ „Vi ste Mađar?“ Tek ovo poslednje izgovara reporter. Sve ostalo govori jedan lokalac, Mirko, postavljajući pitanja i odgovarajući sam sebi. Nekarakteristično, svaka je „replika“ štampana u sledećem redu, s novim znacima navoda, kao da je reč o većem broju govornika. Šta se zapravo dobija ovakvim „otežavanjem forme“? Na koji je način činjenica da Mirko odgovara sam sebi, umesto da mu odgovara reporter (što čitalac isprva misli), zaista uklopljena u celinu i značenje ovog teksta? Opet, možemo to da nagađamo, ali, u stvarnosti, ovaj postupak pre izaziva utisak nepotrebno zbunjujućeg tehničkog propusta (mada to očigledno nije), nego uspešnog literarnog „eksperimenta“. Ne znači svako „brisanje“, svaka elipsa, nužno „više“ književnosti. Pre nego ovakvim postupcima, *Republika napuštenih pasa* dobila bi „na književnosti“, ukoliko je to već bila namera, da je razvijan ionako prisutan element novog žurnalizma – atmosfera, scenografija, detalj.

I na kraju, da se vratim pitanju o kriterijumu s početka: *Republika napuštenih pasa* je možda i jedinstven hibrid koji se ne može prosuđivati ni samo kao reportaža, ni samo kao književnost. Dok su neki drugi pozvaniji da je prosuđuju kao zbirku reportaža, kada je reč o književnosti, s moje tačke gledišta, u pitanju je „nefikcija“ (*non-fiction*) koja je ponegde malčice nepotrebno pretvorena u literarnu vežbu iz „eksperimentalne forme“. I uprkos tome, a posebno uprkos žanrovskim odrednicama, kojima nijedna knjiga nema obavezu da se ograničava, reč je o zanimljivom i informativnom delu vrednom svačije pažnje.

АРХИМЕД СА СИРАКУЗЕ

Енес Халиловић

ЕНЕС ХАЛИЛОВИЋ рођен је 5. марта 1977. у Новом Пазару. Објавио је књиге поезије *Средње слово* (1995, 2016), *Блудни парип* (2000, 2017), *Листови на води* (2007, 2008, 2008), *Песме из болести и здравља* (2011), *Зидови* (2014, 2015, 2024), *Бангладеш* (2019) и *Секвоја* (2022); збирке прича *Потомци одбијених просаца* (2004), *Капиларне појаве* (2006) и *Чудна књига* (2017, 2018); драме *In vivo* (2004), *Кемет* (2009, 2010) и *Земља* (2022); романе *Еп о води* (2012), *Ако дуго гледаш у понор* (2016, 2017, 2021, 2022), *Људи без гробова* (2020, 2021) и *Бекос* (2025); књигу изабраних песама *Ломача* (2012) те књигу изабраних прича *Каменорезачки занат* (2025). Основао је књижевни часопис *Сент* и књижевни веб-часопис *Eckermann*.

АРХИМЕД БИ ПИТАО ТАЛЕСА:

тачка из које нема повратка
и тачка у коју нема доласка.
да ли су близу те две тачке?

А ОНДА

у Сиракузу је дошао Пиндар:

Пиндар никада не би описивао човека.
не.
описивао би само његову косу или браду.
за то је потребна математичка прецизност
језика
:
тело је корен косе
:
целу уметност можеш видети као влас косе
:
везана за човека, она је лепа и расте,
ако се одвоји од човека: постане мртва и ружна.

МАТЕМАТИКОС

јер два су извора
и три разговора
:
Александар, кад сретe Динострата,
упита: постоји ли пречица према
геометријском знању: овај рече:
постоји само један пут за све
:
и Птоломеј, у Александрији, кад је тражио пречицу
до математике: о, нема царских путева: рече
Еуклид: тежак је овај пут
:
и лиричар Симонид са Сиракузе, кад сретe
Пиндара, на двору га сретe: и упита: постоји ли
пречица према поезији?
:
не,
не постоји чак ни пут:
ка поезији нико не одлази, из ње нико не излази,
ако већ ниси тамо, не иди тамо.

РИМЉАНИН ОСВАЈА СИРАКУЗУ

гурнути су у јалову расправу,
 дугу и јалову
 :
 умарају се: није ли јесте није?
 јесте или није?
 :
 неометан, Римљанин подмеће ватру
 :
 следи најнижи стадијум жртве:
 доказивање невиности

ПТИЦЕ НА ДРВЕТУ

уметност болује од недостатка математике:

 физика пати од мањка естетике:

 то је сазнао Архимед и записао:

 потом је воском залепио перушке за своје тело,
 попео се на дрво и опонашао птицу
 да би сазнао:
 ко ће први скупити снагу и одлетети:

 птица – гладна летења,

 птица – жедна од певања

 или Архимед – уморан од чекања.

И СТИЖЕ ТРАЧ НА СИЦИЛИЈУ

чули сте како је скончао Сократ

 али

 Метрокле: задавио самог себе.
 Диоген из Синопе: убио се задржавајући дах.
 а Стретон, јављају историчари: био је толико
 мршав,
 није ни осетио кад му је наишла смрт.

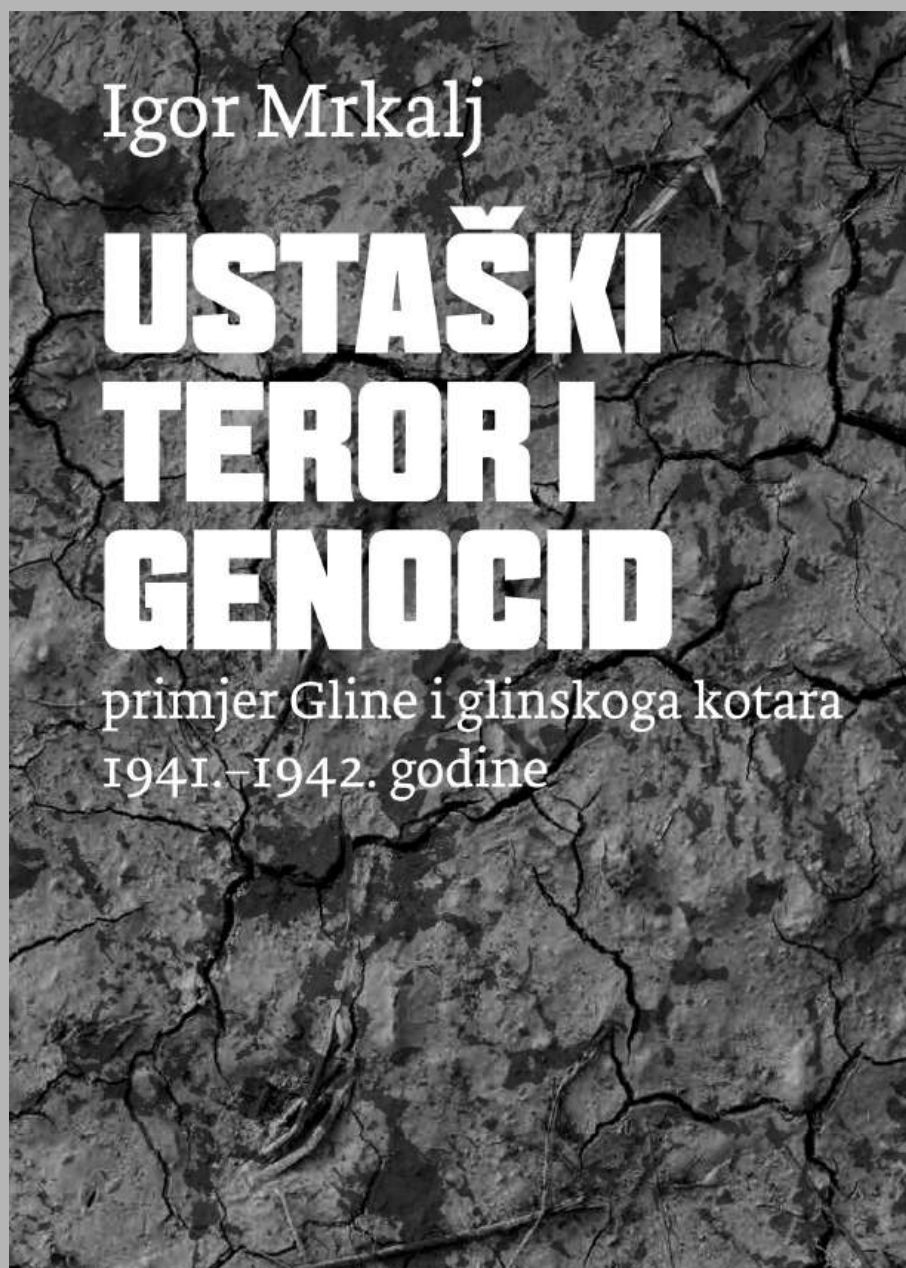
КАД СЕ ПОКРЕНЕ КАМЕН У БУБРЕГУ

Архимед би јакнуо.

 па рекао:

 Сизифе,
 одмарај мало.

PREPORUKA

U ovoj pionirskoj i izvanrednoj studiji slučaja masovnih ubojstava u Glini i glinskom kotaru (1941. – 1942.) Igor Mrkalj nudi dubinsku analizu društvenih procesa koji su doveli do genocida i njegovih posljedica. Mrkalj uvjerljivo dokazuje da je masovno ubijanje u Glini i glinskom kotaru bilo sastavni dio većeg genocidnog projekta koordiniranog u vrhu vlasti NDH. Ovo je izvrsna mikropovijesna studija koja popunjava veliku prazninu u dosadašnjim povijesnim i sociološkim spoznajama o ustaškom genocidu.

prof. dr. Siniša Malešević

GORAN BABIĆ (1944. – 2026.)

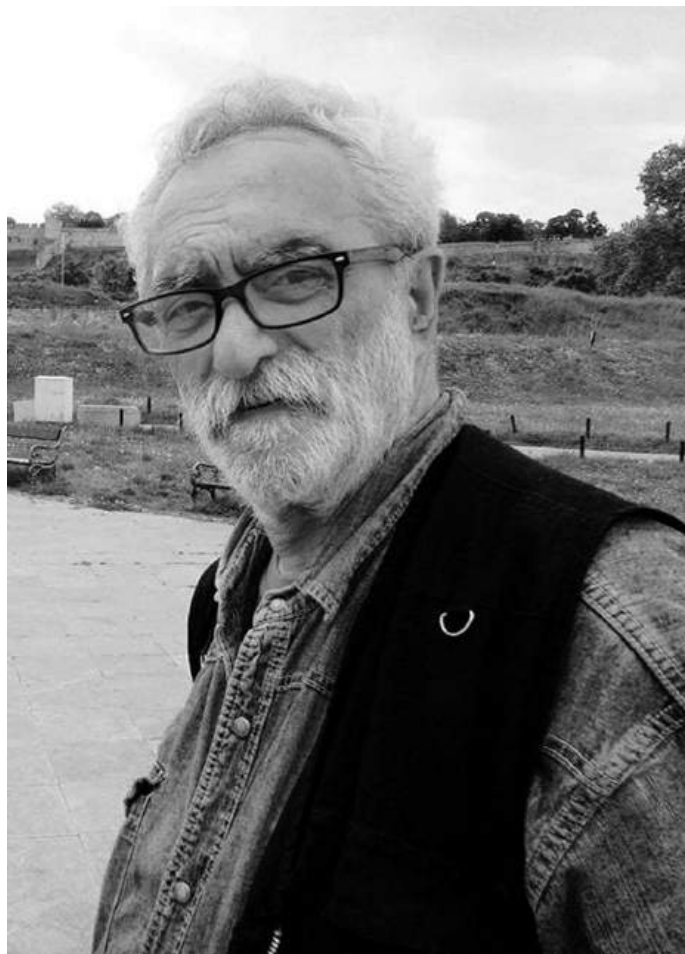
GORAN, MEĐU NAMA

Goran Babić je nas iz „Prosvjete“ u početku ljubopitljivo posmatrao i pokušavao nas smjestiti u svoj sistem političkih elemenata, u koji se nismo idealno uklapali, ni u njegovo vrijeme, ni u ovo novo. Na koncu smo se mi ipak razumjeli da osim naših ličnih uvjerenja i ideja, političkih, ideoloških, historijskih, postoji nešto više i jače – naša zajednička bitna isključenost, čak i onda kad smo povremeno i privremeno formalno bili uključeni

PIŠE: Čedomir Višnjić

Urušila nam se jedna od važnih kapija u blisku prošlost. Umro je Goran Babić. Sad kad su se istutnjali žurnalisti, mrzioci i poklonici, valja se da ga i mi spomenemo i zahvalimo mu. Kao svaka poštena zahvala, ovaj tekst ne predstavlja, nije rezultat ni dogovora ni kompromisa, s bilo kim i odakle, ni s jednom politikom ili institucijom, nije traženje sredine između dosad rečenog, on je izraz jednog duga i duha prijateljstva koje je nastajalo zajedničkim radom, na distanci – bitnim dosluhom.

Većina susreta nas dvojice, ljudi prošlog stoljeća, bez obzira na generacijsku razliku, vezana je za ovaj vijek i tačno određeno mjesto. U najbolje trenutke svakog beogradskog sajma knjiga, osim dva posljednja, kad sam se s Goranom čuo samo telefonski, spadali su njegovi dolasci na „Prosvjetin“ štand. Kao i dolasci njegovog raznomišljenika Pere Lađevića. Njih dvojicu, ako ništa drugo iz prošlosti, a bilo je koječega, dijelio je Perin zemljak Boro Mikelić. Pa ipak, bili su to dobri susreti, uvijek u dobrom raspoloženju. Goran je nas iz „Prosvjete“ u početku ljubopitljivo posmatrao i pokušavao nas smjestiti u svoj sistem političkih elemenata, u koji se nismo idealno uklapali, ni u njegovo vrijeme, ni u ovo novo. Na koncu smo se mi ipak razumjeli da osim naših ličnih uvjerenja i ideja, političkih, ideoloških, historijskih, postoji nešto više i jače – naša zajednička bitna isključenost, čak i onda kad smo povremeno i privremeno formalno bili uključeni. To je značilo da o vremenu i ljudima, našim državama u prošlosti i sadašnjosti, možemo razgo-

varati slobodno i ravnopravno, i da taj mali sajamski štand predstavlja povijesni estuarij naših životnih puteva. I da u suštini možemo biti zadovoljni takvim ishodom, uzevši u obzir koliko smo razumjeli procese koji su nas tu iskricali. Mogli smo slobodno koristiti prednost svih poraženih; ponirati dublje u uzroke i napokon, oslobođeni uloge čuvara, slobodno ih izlagati.

Kad je Goran otišao i kad sam prihvatio obavezu da uradim ovaj zapis, jedva sam se i prisjetio da naš prvi uredničko-autorski susret seže dosta daleko. U proljeće 2000. godine još uvijek sam bio urednik srpsko-manjinskog *Identiteta*, tada važnog glasila naše zajednice, u izdanju Srpskog demokratskog foruma. I dogodila se stvar koja je bila više od slučajnosti, iako neplanirana. Rade Dragojević je za *Feral* napravio intervju s Goranom, koji se splitskoj ekipi učinio previše „beogradskim“ pa ga je odbila, a Rade ga je ponudio nama. Lagao bih ako bih rekao da sam ja tada u punoj mjeri bio svjestan dosega svog uredničkog postupka, ali mi smo razgovor bez oklijevanja objavili pod dobrim naslovom: *Ne bih prihvatio ničiji oproštaj...* Stvorila se poprilična gužva. Dobro se sjećam da mi je Duško Radaković, koji je časopis, valjda preko svog sugrađanina Mate Crkvenca, prosljedio „gore“, pričao da se Ivica Račan naljutio na to Goranovo „uskrsnuće“ u Zagrebu. Napao nas je Milan Ivkošić u *Večernjem*, on nas je zapravo cinično pohvalio zbog pridjeva „srpski“ u podnaslovu, pa pošto list, eto, radi ista ekipa kao i *Feral*, trebalo bi isti pridjev dati splitskom tjedniku. Iako su oni, ovaj put, zapravo,

ispali oprezniji. Iz svojih dnevnčkih bilješki iz tog vremena prepisujem zaključak: *Tako smo imali priliku vidjeti granice naše i opšte slobode, – sve funkcionise, dok se ustaše ne naljute.*

A zapravo, kroz intervju se osjeća da je Rade svjestan mogućeg problema, da nastoji stvar voditi tako da umilostivi redakciju i javnost, ali uzalud. Nekoliko dana kasnije, Veljko Džakula, kojem je sve ovo na neki način išlo u prilog, odlučio se i smijenio me s mjesta urednika lista. Tako je moj i Goranov prvi susret bio kratak i, na neki način, buran. Dvanaest godina kasnije Rade će napraviti novi veliki intervju s Goranom, ovaj put za časopis *Prosvjeta*, i ovaj put s punom svijesću istog urednika zašto to radimo. Nakon toga Goran će postati stalni saradnik časopisa i naše izdavačke djelatnosti. On je shvatio da su njegov i naš poraz duboko zajednički, a time je njegovo prisustvo u „Prosvjeti“ ozakonjeno i postalo poželjno. I njemu i nama samo su knjige preostale.

A ni historijski ni lično izgledi za saradnju nisu bili bog zna kakvi. Kad god bi se poveo razgovor od 1971-oj i „Prosvjeti“ u tom vremenu, on je spominjao svog favorita među ondašnjim Srbima, Stanka Pekeča, kordunaško ratno siroče odano revoluciji koja ga je dovela među ljude. Čovjeka, jednog od rijetkih, koji danas u hrvatskoj javnosti uživa reputaciju goru od Goranove. Pekeč, Srbin po nacionalnosti, smatrao je rad „Prosvjete“ 1971. ozbiljnim političkim ogrešenjem o interese revolucije i Srba u Hrvatskoj. Pokušavao je pronaći neki izraz za njih u tada već skučenim okvirima komunističkog jugoslavenstva, plaćajući danas takav rad potpunim zaboravom. U skladu s takvom partijskom politikom, kojoj je pokušaj Srba da se sami brane bio samo štetan, bio je i tretman čuvene *Hrestomatije književnog rada* iz 1979. godine, dalekog odjeka zbivanja i želja iz 1971. u Goranovom *Oku*. U izboru između dvojice Kordunaša, Stanka Koraća i Stanka Pekeča, Goran Babić nije imao dileme i moje ga *Vreme sporta i rasonode* nije u tome moglo interpretativno pokolebati. Kao rezultat te škole mišljenja i političkog rada ostao je termin *hresto-mantijaši*, biva, mnogo je pravoslavnih popova u njoj. A mi, pripadnici generacije koja će naići taman da zakasni na ovu zapretanu diskusiju, ako su nas zanimala takva pitanja, obično smo kretali drugim, odnosno, trećim putem. Potpisnik ovih redova tada je redovno čitao *Književnu reč* i *Književne novine*, i o partijskoj frakciji koja je proizvela „bijelu knjigu“ imao je tada jedino moguće mišljenje. Tek će trebati naučiti nešto o tome kako je ta frakcija nastala i koji joj strahovi daju snagu.

Imali smo još jedno, ali manje važno mjesto neslaganja. Nekako, ne mojom krivicom, nego zaslugom fondova državnog arhiva, u jednog od mojih junaka poratnih decenija prometnuo se admiral Stanko Parmač, istinska legenda ratne Neretve i oružanog hrvatsko-srpskog antifazišizma. On i Bakarić će biti ključne ličnosti promocije neretvanske mandarine. Nisam pojma imao da je između admirala i Goranovog oca postojao nepomirljiv sukob. Ali to smo lako prevazišli, bez obzira na kult svojih roditelja, kojeg je pažljivo gajio, Goran je bio i poklonik ljudi poput admirala i jedan se davni antagonizam pretvorio u stalnu temu naših razgovora. Tim lakše što su Mate Babić i Stanko Parmač bili iz iste političke kolijevke.

I tako smo se sastali na beogradskom sajmu knjiga, da se više ne rastanemo, a da zadnjih 10–12 godina prisno sarađujemo. Suzdržavao sam se govoriti i pisati o njemu, svjestan sam da sam došao s druge strane i da moji motivi nisu od ideološki najčistije vrste. U mojim očima, o njemu, njegovoj konačnoj ulozi i veličini, njegov „pamjatnik nerukotvornij“ podignut je i jedino je mogao biti podignut u Beogradu. Samo u ratnom rasulu tog grada mogao je ostati svoj, ne učiniti ni jedan prisilni izbor. Ako to neko ne vjeruje, neka ga pokuša zamisliti u ratnom Sarajevu, ili Mostaru. Taj grad je bio prijestolnica njegove države koja se upravo

urušila. Devedesetih, unatoč svih nevolja, imao je i čuvao dio arome starog svijeta. Babić je samo tamo, kao Hrvat i komunist, mogao svoju sudbinu ispitati do kraja, samo je tamo njegovo postojanje, samim time, imalo značaj. I mogao je steći i očuvati krug prijatelja koji ga neće provjeravati. Bio je stanac kamen u vremenu prevrtljivih ljudi, čovjek koji nas je podsjećao na ideale mladosti, onako kako smo ih sami opisivali u domaćim zadaćama, onim svečarskim, koje smo pisali za „dvadesetdeveti“ ili „dvadesetpeti“ . . .

Nerazdjelno nas je povezivala moja ljubav prema njemu kao pojavi. On, koji je učinio u našem smjeru nekoliko koraka više od nas, bio nam je velika utjeha i oslonac. Najbolji ljudi svoje mjesto u svijetu zauzimaju i zadržavaju iskrenošću i postojanošću. Goran je dokaz za to.

U skladu s tim bio je i izbor onoga što smo objavili u „Prosvjeti“, a mislim da je i sam shvatio da je svom peru najbolja tema. Tri knjige u našem izdanju izrazito su autobiografske, naročito sam ponosan na *Imena*, knjigu kakvu Zagreb decenijama nije doživio, knjigu evidentičara na izlaznoj kapiji jednog društva. Koliko god da je bio dosljedan, sjećam se da smo se lako dogovorili da sa spiska „lica“ izostavimo Slobodana Miloševića i Veljka Kadijevića, uostalom, ti zapisi ni po doseg u nisu predstavljali veliki gubitak za knjigu u kojoj je jedan od najljepših eseja posvećen Oskaru Daviču. A za gubitak mi je ipak malo žao.

Kad je ono javna Hrvatska „gorjela“ zbog uvrštavanja Ive Vojnovića u jednu antologiju pripovijetki sa srpskim predznakom, javio se jednim pisamcem u anketi o „(ne)pripadanju“ i Goran Babić. On se, dakako, složio da uđe u književnost Srba iz Hrvatske, ali s obrazloženjem da je on i srpski pisac, ne pozivajući se na zajedničku nam domovinu, ni ovom prilikom. A mogao je, ako već nije trebao. Meni se danas čini, da on, u svijetu, lokalnom i širem, ovakvom kakav je danas, pripada nama matično, a srpskoj i hrvatskoj književnosti koliko ga žele. Na kraju, on je bio ona Hrvatska s kojom smo se tako teško rastali. Bio je Niko Bartulović svoje generacije, ali kako znam da mu se to ne bi svidjelo iz političkih razloga, neka bude po njegovom; bio je naš Neruda, ili naš Hikmet!

Svojevremeno sam u jednoj knjižici, jednoj od stotinjak koliko ih je uspio izdati za života, pročitao njegov sjajni tekst „Sahrana neznanog junaka Gorana Babića“. Pročitao i, dakako, zaboravio. Nisam ga se sjetio ni u danima njegovog odlaska, ali i da jesam, ne bi se ništa promijenilo. Tih dana, kao što je to davno naslutio, pojavio se problem; kud s mrtvim Goranom? Postojao je neki problem s Jevrejskom opštinom, izbjeglica porodičnu grobnicu nema tamo gdje mu ona konačno zatreba, i zapravo je Milorad Pupovac došao na ideju da mi, zagrebački Srbi, zamolimo gradske vlasti u Beogradu da mu se odobri sahrana u aleji zaslužnih građana. Milorad je napisao, ja supotpisao. Od početka izgledi nisu bili veliki, govoreći to bez političkih kalkulacija, jednostavno znajući nešto o tome kako se danas razvaguju „zasluge“ među živima i onima koji su to do juče bili, Srbima. Izgledi su bili slabi, ali ja sam se tiho nadao, to bi popravilo u mojim očima sliku tog grada i sliku njegovog prvog čovjeka, sina kordunaškog oficira. Ako ništa drugo, jedno moramo priznati, odgovor nismo dugo čekali, naravno, negativan. Goran je na kraju, kao što je i sam izračunao, sahranjen na Jevrejskom groblju. Na sahrani su bili ljudi, od Milorada Pupovca do Gojka Đoga. Stojeci tamo pomislih; nema nikog da otpjeva *Internacionalu!*

Sam je, ispraćajući druge, napisao sebi najljepši epitaf:

Ponekad dragi moji

nestanu u daljini

Onda ih, u snu, sretnem.

Mašu mi, u crnini.

PANOPTIKUM

Goran Borković

VIZUALNI IDENTITET JUGOSLAVIJE

U vremenu kada se devedesete najčešće prizivaju kroz ruševine, sirene i arhive mržnje, Muzej devedesetih u Beogradu otvara jedan posve drugačiji prozor u prošlost: onaj kroz tipografiju, liniju, znak i boju. Izložba *Yugo.logo: Znakovi pored puta* ne bavi se traumom raspada, nego tihim, preciznim i često duhovitim tragovima jednog vizualnog svijeta koji je nastajao desetljećima prije njega.

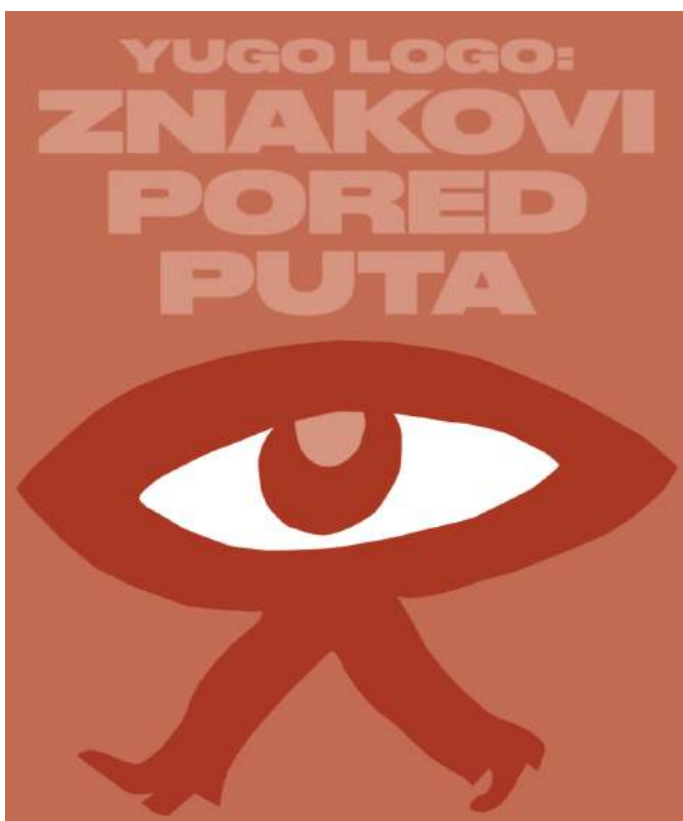
Autori projekta, grafički dizajneri Ognjen Ranković i Antonio Karača, godinama sustavno prikupljaju, arhiviraju i istražuju logotipe i vizualne identitete nastale na prostoru bivše Jugoslavije, objedinjene pod nazivom *Yugo.logo*. Ono što je nekad bilo svakodnevica – znak na tvornici, ambalaži, plakatu, računu, pošti ili avionskoj karti – danas se pokazuje kao vrijedan dokument jedne kulture dizajna koja je znala spojiti funkcionalnost, modernost i društvenu svrhu.

Izložba donosi dio njihove opsežne kolekcije i podsjeća na vrijeme kada grafički dizajn nije bio tek dekor tržišta, nego važan alat oblikovanja javnog prostora, industrijske proizvodnje i svakodnevne vizualne pismenosti. Ti logotipi nisu samo tragovi nekadašnjih poduzeća i institucija, nego svjedočanstva jednog sustava vrijednosti, estetskih normi i društvenih ambicija. Pozicionirana između Istoka i Zapada, jugoslavenska scena grafičkog dizajna druge polovice

20. stoljeća razvila je prepoznatljiv vizualni jezik u dijalogu s tada suvremenim svjetskim tokovima. Taj je jezik bio racionalan, čist, duhovit i iznimno precizan – dizajn koji je znao govoriti malo, a reći puno.

Upravo ta vizualna ekonomičnost danas djeluje gotovo svježe. I nakon desetljeća, ta rješenja zadržavaju formalnu jasnoću i estetsku relevantnost. Igra slova, oblika i stiliziranih motiva kojom su komunicirani identiteti poduzeća, kulturnih institucija i robnih marki potvrđuje njihovu trajnu dizajnersku vrijednost. Posebna vrijednost projekta *Yugo.logo* leži u njegovoj dokumentarnoj dimenziji. Nakon raspada zajedničke države, velik dio materijalne i nematerijalne baštine vezane uz industriju i primijenjenu umjetnost ostao je zapušten, fragmentiran ili izgubljen. U tom kontekstu, sustavno prikupljanje i javna prezentacija ove građe djeluje kao čin kulturne revalorizacije i svojevrsno spašavanje memorije.

Naslov izložbe, *Znakovi pored puta*, precizno usmjerava čitanje tog materijala: riječ je o simbolima koji su desetljećima bili dio svakodnevice, a danas opstaju kao vizualni tragovi jednog društvenog i ekonomskog sustava, ali i zajedničke kulturne baštine koja nadilazi današnje granice. Ranković, samouki dizajner, istraživač i kolekcionar iz Beograda, te Karača, dizajner i izdavač iz Zagreba, ovom izložbom pokazuju da je dizajn često pouzdaniji svjedok vremena od političkih parola. U znaku, pismu i liniji ostaje ono što se nije moglo tako lako izbrisati. Izložba je otvorena do 19. svibnja.

IZRADITI MOST IZMEĐU PULE I BEOGRADA

Multimedijalna izložba *Ljudi protesta: zvuk i slika građanskih protesta u Srbiji (2020–2025)* u pulskom klubu-knjižari Giardini 2, otvorena 17. aprila, predstavlja zvuk i sliku studentskih i građanskih protesta u Srbiji. Ljudi protesta glavni su likovi izložbe koja obuhvaća fotografije sa studentskih protesta iz 2025. godine autora Mikloša Barne Lipkovskog, praćene zvučnim prikazom koji potpisuju etnomuzikolozi Nikola Radeka i Branislav Stevanović iz Centra za etnomuzikološke delatnosti – CED, te dva etnografska filma u produkciji Centra za vizuelnu antropologiju (VAC).

Premijerno je prikazan film vizualnog antropologa Relje Pekića *Vidovdanski susreti* koji tematizira studentske proteste 28. juna 2025., uz kratkometražni film *Rafkats* koji podsjeća na jun 2020. godine i poprište građanskih protesta. Nakon projekcije, posjetioci su razgovarali s autorima o kooperativnom i angažiranom radu.

Tim programom klub-knjižara Giardini, čiju postavu čine antikvarni naslovi i djela pulskih umjetnika, grafičara i dizajnera, započeo je projekt Novokomponovani: generacija 90-ih u novom milenijumu, osmišljen u cilju proučavanja i predstavljanja duha generacije 90-ih kroz književne, paraliterarne, muzičke i umjetničke prakse, te naučni rad na polju društvenih i humanističkih nauka.

Ponovo spajajući Pulu i Beograd, koji su simbolički i fizički udaljeni nestankom željezničke i zračne linije, taj projekt nastoji uspostaviti nove, generacijske i transgeneracijske veze, ali ovoga puta na antimilitarističkim i antinacionalističkim temeljima.

DEVETERO PISACA U UŽEM IZBORU ZA NAGRADU „BILJANA JOVANOVIĆ“

Knjige devetoro pisaca ušle su u uži izbor za nagradu „Biljana Jovanović“ za djela objavljena u 2025. godini, saopćilo je Srpsko književno društvo (SKD), koje to priznanje dodjeljuje već dvije decenije radi afirmacije vrijednosti koje su bile dio autentičnog književnog govora Biljane Jovanović: modernog i urbanog senzibiliteta i duha pobune protiv malograđanskog morala, konvencija i normi, tabua i zabrana svih vrsta, društvenih i književnih.

U užem su izboru knjige Saše Karalića *Zatvor Marije Terezije* (Geopoetika), Tatjane Bijelić *Rihtanje rebra* (Imprimatur), Dalibora Pejića *Balada o ubici i ubici* (Geopoetika), Ivana Antića *Kajzermilen glič* (Enklava), Danice Pavlović *Zabava kod mojih ja* (Kulturni centar Novog Sada), Stevice Šepre Mihajlova *U 3:10 za Kovin* (Partizanska knjiga), Saše Ilića *Rt* (Akademska knjiga), Divne Popov *Senka vodenog žiga* (Službeni glasnik) i Dejana Atanackovića *Tajni roman Gorana Grolovića* (Besna kobila). Žiri čine Violeta Stojmenović, Saša Ćirić i Danica Vukićević (predsjednica).

Nagrada „Biljana Jovanović“ za 2024. godinu ravnopravno je dodijeljena Draganu Boškoviću za knjigu poezije *Evo me!* i Nadeždi Purić Jovanović za roman *Erlangenke*.

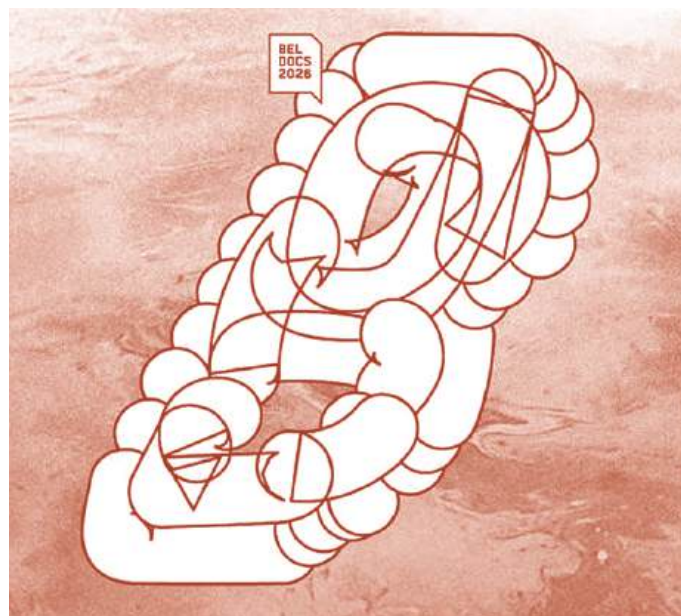
Među dosadašnjim dobitnicima nagrade su, između ostalih, Srđan Valjarević, Milena Marković, Slobodan Tišma, Svetislav Basara, Nenad Jovanović, Bora Ćosić...

VIŠE OD STO DOKUMENTARACA NA BELDOCSU

Međunarodni festival dokumentarnog filma Beldocs, koji se 19. put krajem maja održava u Beogradu, okupit će više od sto naslova, a realiziran je, kako tvrde organizatori, usprkos gotovo nemogućim uvjetima u kojima se nalaze i festivali i autori zbog manjka institucionalne financijske podrške i opće kulturne politike koja je kulturu i umjetnost dovela do ivice opstanka.

Među filmovima je čak 17 svjetskih, četiri evropske, 41 regionalne i 43 srpske premijere, a najavljena su i 24 projekta u razvoju ili različitim fazama

produkcije. Beldocs je ove godine uvršten na listu kvalifikacijskih festivala za Evropske filmske nagrade, a to značajno priznanje dodatno jača njegovu poziciju na mapi dokumentarnog filma. Festival će, kao što je već najavljeno, otvoriti film *Yugo ide u Ameriku* autora Filipa Grujića i Alekse Borkovića, a u konkurenciji je i *Sjeti se moje pjesme* Jelene Bosanac i Tanje Brzaković koji se mogao vidjeti na ZagrebDoxu o sudbini jednog restorana kraj Virovitice. U međunarodnom programu natječe se i *Ono što treba činiti* Srđana Kovačevića, u koprodukciji Hrvatske, Srbije i Slovenije. Kustosica ovogodišnjeg programa Beldocs Specijal je makedonska književnica Rumena Bužarovska, koja je osmislila selekciju „Nada je disciplina“ koja govori o tome koliko je neophodno održavati nadu u ovakvoj tami i u eri novog fašizma, koliko je teško ostati pozitivan i pun nade u ovako teškim vremenima. „Najlakše je prepustiti se očaju koji nas može uništiti, i zbog toga nam je potrebna disciplina za takvu vrstu radikalne nade“, izjavila je Rumena Bužarovska.

MARINA ABRAMOVIĆ IZLAŽE U VENECIJI

Dok su se pred ulazima u venecijanske paviljone na početku 61. Bijenala umjetnosti dizali transparenti i skandirale parole protiv rata, kolonijalnih politika i trgovine kulturom u vremenu globalnih kriza, s naglaskom na sudjelovanje Rusije i Izraela, u samom srcu grada, u Galeriji Akademije, publika je u tišini ležala na kamenim blokovima čekajući – energiju.

Taj kontrast između ulice i institucije, između političkog bijesa i meditativne introspekcije, najbolje opisuje trenutak u kojem se otvorila izložba *Transformirajuća energija* Marine Abramović koja je tako postala prva živa umjetnica u povijesti koja samostalno izlaže u Galeriji Akademije, prostoru u kojem se od 1817. godine čuva renesansni kanon koji je oblikovao vizualni identitet Venecije. Izložba se poklapa s 80. rođendanom umjetnice i 61. izdanjem Venecijanskog bijenala, ali više od jubileja postavljena je kao dijalog između Abramovićinih performansa i remek-djela talijanske renesanse.

Kao što je to često kod Marine Abramović, posjetitelji ne gledaju radove – oni ih koriste. Leže, sjede ili stoje na kamenim krevetima i strukturama uronjenima u kristale kvarca i ametista, aktivirajući ono što umjetnica naziva

„energijom transmisije“. Kustos izložbe je Shai Baitel, ravnatelj Muzeja moderne umjetnosti u Šangaju, a postav kombinira projekcije i reizvedbe ranih performansa s novijim radovima koji ulaze u prostor duhovne, gotovo *new-age* estetike kristala i sporosti. Neizostavan je pritom *Balkanski barok*, rad za koji je Abramović 1997. dobila Zlatnog lava na Bijenalu, nakon što je tadašnja zajednička država Srbija i Crna Gora odustala od njezina predstavljanja i odlučila se za drugog umjetnika.

U izjavi povodom izložbe, Abramović se prisjetila prvog dolaska u Veneciju s majkom kad je imala 14 godina: dolaska vlakom iz Beograda i suza kad je prvi put ugledala grad. Od tada, kaže, Venecija je postala mjesto povratka, a nakon Zlatnog lava i osobni teritorij. Talijanski ministar kulture Alessandro Giuli izjavio je da je „ponosan što Marina Abramović svoj 80. rođendan slavi upravo u Akademiji“, nazvavši je vodećom figurom suvremene umjetnosti. Izložba traje od 6. svibnja do 19. listopada, nakon čega se seli u Rim.

ODLAZAK PISCA IGRE I VELIKOG PARTIZANOVCA

U Beogradu je 20. ožujka, u 76. godini, preminuo Božo Koprivica – esejist, dramaturg i kritičar čiji je rad sustavno izmicao ne samo književnim ladicama nego često i kulturnim hijerarhijama. Vijest je saopćilo Srpsko književno društvo.

Rođen 1950. u Nikšiću, Koprivica je veći dio života proveo u Beogradu, gdje je na Filološkom fakultetu diplomirao svjetsku književnost kod profesora Vojislava Đurića. Međutim, njegovo obrazovanje, kao i kasniji rad, teško se mogu svesti isključivo na akademske okvire: Koprivica je pripadao onoj rijetkoj vrsti autora koji su književnost živjeli jednako na papiru, u kazalištu i na tribinama stadiona.

Kao dramaturg djelovao je u nizu ključnih kazališnih institucija – od Jugoslovenskog dramskog pozorišta i Narodnog pozorišta do Bitef teatra i Zvezdara teatra, ali i izvan Beograda, u Zetskom domu i Crnogorskom narodnom pozorištu. Taj raspon nije bio samo profesionalni nego i estetski. Koprivica je jednako ozbiljno pristupao visokoj književnosti i popularnoj kulturi, brišući granice između njih.

Njegov autorski opus svjedoči o toj otvorenosti. Od ranih knjiga poput *Volej i sluh* i *Razgovora sa Borislavom Pekićem*, preko kulturnog naslova *Kiš, Borhes, Maradona*, pa do kasnijih eseja i zapisa u kojima se nogomet, književnost i osobna povijest prepliću bez hijerarhije, Koprivica je stvarao vlastiti žanr – esej kao slobodnu igru. Pisao je o Danilu Kišu i Jorgeu Luisu Borgesu jednako strastveno kao o Diegu Maradoni, odbijajući pristati na podjelu između „visokog“ i „niskog“.

U biografiji je često isticao i svoju nogometnu prošlost – bio je reprezentativac, a pripadnost FK-u Partizan za njega nije bila tek navijačka činjenica nego dio identiteta koji se pretače u tekst. Nogomet kod Koprivice nije bio bijeg od stvarnosti, nego način njezina razumijevanja. „Ako navijate za Partizan, ostavite poruku. Ako navijate za one druge, onda ništa“, legenda kaže bila je poruka na njegovoj telefonskoj sekretarici.

Njegov odlazak ostavlja prazninu koja se ne mjeri samo bibliografijom nego i rijetkom sposobnošću da se u istom tekstu susretnu književni kanon i ulična igra, filozofija i tribina. U vremenu sve čvršćih granica između kultura i žanrova, Koprivica je uporno dokazivao da su one umjetne.

PREMINIO KARIKATURIST PREDRAG KORAKSIĆ CORAX

Rubrika Panoptikum sve više se pretvara u In Memoriam. Otišao je i karikaturist Predrag Koraksić Corax, jedan od najoštrijih i najdosljednijih kritičara političkih i društvenih prilika u Srbiji te jedan od osnivača Nezavisnog udruženja novinara Srbije (NUNS). Preminuo je 16. maja u Beogradu u 93. godini, saopćio je NUNS.

Rođen je 15. juna 1933. godine u Gornjoj Gorevnici kod Čačka. Djetinjstvo mu je bilo obilježeno ratom i gubitkom oca partizana, kao i izbjegličtvom koje je uslijedilo. Karikature je počeo objavljivati već sa 17 godina, 1950. godine u satiričnom listu *Jež*, čime je započeo izuzetnu karijeru dugu više od sedam decenija. Iako je studirao arhitekturu u Beogradu, odlučio je da se u potpunosti posveti karikaturi i novinarstvu. Corax je više od tri desetljeća radio u *Večernjim novostima*, odakle je 1993. godine udaljen iz političkih razloga, nakon čega je nastavio objavljivati u nezavisnim medijima, poput *Vremena*, *Danasa*, *Borbe*, *Peščanika* i *Radija Slobodna Evropa*.

U karikaturama je branio pravo na slobodno mišljenje i slobodu izražavanja, ostavljajući neizbrisiv trag u novinarstvu, medijskoj kulturi i javnom životu Srbije. Njegov prepoznatljiv crtež i britak humor bili su simbol otpora autoritarnosti, nacionalizmu i zloupotrebi moći, ističu iz NUNS-a. Važio je za jednog od najznačajnijih političkih karikaturista na prostoru bivše Jugoslavije, a njegove karikature doslovno su govorile više od hiljada riječi. Tokom karijere imao je više od 40 samostalnih izložbi u Srbiji i inozemstvu. Dobitnik je brojnih domaćih i međunarodnih priznanja, uključujući francuski orden Legije časti.

„Koraks nije bio samo karikaturista, bio je hroničar vremena, čiji će glas i pogled na stvarnost duboko nedostajati. Njegov odlazak predstavlja veliki gubitak za novinarsku zajednicu, ali i za sve koji veruju u značaj kritičkog mišljenja i slobodnog društva“, istakao je NUNS.

Fotografija: Jadran Boban / Trnjanski kresovi / Zagreb, 9. 5. 2026.

Удружење

6

7

8

9

10

11

12

www.casopis.skd-prosvjeta.hr

FOTOGRAFIJA: MARKO PAVLOVIĆ / REPORTAŽA „NAŠA KUĆA“, BEOGRAD

АУТОРИ

GORAN BORKOVIĆ / MARJAN ČAKAREVIĆ / MILOŠ ĐURĐEVIĆ
MARTINA GLUMAC / ENES HALILOVIĆ / DUNJA ILIĆ / NENAD JOVANOVIĆ
ANJA KOŽUL / BRANIMIRA LAZARIN / SONJA LEOŠ / DANILO LUČIĆ
ŽELJKO LUKETIĆ / IGOR MRKALJ / NEVENA PETRIĆ
IGOR RUŽIĆ / SAŠA SAVANOVIĆ / ČEDOMIR VIŠNJIC